

קובל תחת השלטון הגרמני-נאצי מותו האכזרי של הרבי מטריסק, ר' וועלעוועלע

כשנכנסו הצבאות הגרמנים-נאציים העירה, עדיין בערו מספר בתים בחלקים הצדדיים של העיר וקרוב לתחנת הרכבת, לאחר שנפגעו בפצצות וביריות שזה אך פסקו, ואיש לא טרח לכבותן. אבל העיר גופה נותרה כמעט לגמרי ללא נזק. יהודים שוב תלו זאת בברכתו הישנה של הצדיק מניסכיזש ז"ל, שפעם, לפני שנים, בירך את קובל כי לשריפות לא תהיה כל שליטה על העיר.

רובה של האוכלוסייה היהודית נחבאה בבתים ובמרתפים. פחדו לצאת ברגע הראשון אל הרחוב. באותו בוקר עצמו העיזו יהודים שהתחבאו בחצרו של **באקסער (בוקסר)**, לצאת משם. הם נתקלו בצבא העובר וכולם, 22 במספר, נורו בו במקום. ביניהם היה עורך הדין הצעיר **יעקב גובערמאן**. אלה היו ראשוני הקורבנות.

לפי הוראת המודעות הראשונות שהודבקו על הקירות בידי השלטון הגרמני, הלכו מנהיגי הקהילה **ווילי פאמערמאן (פומרנץ)**, **משה פערל**, **ווידרע (וידרה)** ועוד כמה בעלי בתים, עם ראש הקהילה, הרב **נחום משה טווערסקי (טברסקי)** בראש, להתייצב לפני מפקד העיר, קעמפף. הוא הורה להם שכל החנויות והשירותים ימשיכו לפעול ועל כולם כמו גם על כל הבתים היהודיים הפרטיים צריכים לתלות טבלאות צהובות. כל היהודים, גברים, נשים וילדים, חייבים לשאת על זרועם סרט לבן עם מגן דוד כחול. מובן מאליו שההוראה בוצעה.

כשנפתחו החנויות, הופיעו הרבה איכרים אוקראיניים, לרוב שקצים צעירים, ולקחו מכל הבא ליד במחירים אפסיים ורבים אפילו כלל לא שילמו. בחנויות רבות נכנסו חיילים גרמניים ואזרחים אוקראיניים וסתם שדדו מכל הבא ליד. מיתקנים ורהיטים הם שברו והשליכו לרחוב. החיילים הגרמניים שעברו ברחוב התבוננו איך הרכוש והסחורות היהודיים נשדדים ומושמדים ונהנו הנאה פראית מהמראה שנשקף לעיניהם, הצופים המרוצים. כעבור יומיים הוקמה על ידי השלטון הגרמני כנופית-משטרה, שהורכבה ממספר גדול של שקצים וביריונים אוקראיניים מתושבי קובל גופה וגם מכפרי הסביבה. מנהיג השוטרים הרוצחים האוקראינים היה ד"ר פירווגוב [תושב קובל] ואשתו, שהתבלטה במעשיה הרצחניים לגבי היהודים עוד יותר מאשר בעלה.

המפקד הראשי של המשטרה האוקראינית היה גרמני אחד, פושע בשם מאנטעל (מאנטי). בתנאים אלה אפשר לתאר איך חיתה האוכלוסייה היהודית בעיר ובאיזה מצב מבובלב היא נמצאה. בשתיקה החלו להתביא מזון, אמצעי מיחיה וחפצי ערך ובכלל כל מה שהיה לו איזה שהוא ערך, כדי שאולי אפשר יהיה באמצעותו להציל את החיים בעת צרה.

ניתנה הוראה, כי ליהודים אסור לצאת לרחוב לפני שעה 10 בבוקר ואחרי שעה 6 לפנות ערב. יהודים רבים הותקפו ברחוב על ידי אזרחים אוקראיניים וחיילים גרמניים, ולאחר שהיכו אותם קשות, גזרו את זקניהם ושיחררו אותם בלעג ובצחוק פרוע.

הרבי מטריסק, ר' **וועלעוועלע**, קיבל הוראה מייד עם בואם של הגרמנים, להתייצב לפני המפקד קעמפף, אך הוא הסתתר. זמן מה לאחר מכן הוא נתפס במקום מחבואו ונעצר. לאחר שנתפס הוא הוחזק במעצר כמה ימים מבלי שלאיש הותר להיפגש עימו. הוא לא קיבל כל מזון ומשקה, עונה ולבסוף נכרת ראשו והוצג בחלון הראווה של הקואופרטיב האוקראיני, שם נותר כמה ימים. האוקראינים נהרו להביט בדבר הנורא, ולהתפעל ממה שעשו ל"זשידאווסקי ראבין" ("הרבי היהודי"). הערה: לפי גירסה אחרת הוא הושלך חי לבור בית השימוש הציבורי ושם מת). ויהודים? ...

היהודים בכו בדממה, בכאב לב גדול, וקוננו על המוות הנורא והאכזרי של אחרון השושלת של רבנים וגאונים, הקדוש והטהור ר' וועלעוועלע, זכר צדיק לברכה.

כשבועיים לאחר הימצאם של הגרמנים בעיר, הוקם יודנראט (מועצת יהודים), לפי הוראת קעמפף. חברי היודנראט היו בין השאר המכובדים מהפעילים לטובת הציבור בעיר: **משה פערל**, **ווידרע**, **שלמה מאנדעל**, ד"ר **קאהן** [יהודי מלודז], **צוקער**, **קהתל** חתנו של **לעווין** ועוד כעשרה יהודים מבעלי הבתים החשובים בעיר, ובראשם **ווילי פאמערמאן** כיושב ראש.

המתורגמן בין היודנראט למפקדה היה **וועווקע באקון**. פקידי היודנראט היו **יונה פערלמוטער** ו**קאפטשוק** ומנהל החשבונות – **גראניטש**.

הקומיסר של לשכת העבודה היה איזה "פאלקס-דויטשע" (גרמני מקומי) מלודז', רשע מרושע ושונא ישראל בשם וועענסקי.

היודנראט היה חייב להעמיד לרשותו יום מספר מסויים של עובדים יהודיים. אנשי המשטרה היהודית של היודנראט, שבין אנשיה היו **באס**, **ערליך** [בנה של **שרה ערליך**], **ליאווע מלמד** וצעירים אחרים מקובל ומאלה שהגיעו אליה ממקומות אחרים, הצטרכו כל יום להוליך את העובדים לעבודה ולהחזירם משם. כל יום נתן קעמפף ליודנראט הוראות ודרישות אחרות, כל אחת גרועה מהאחרת. הוא הורה להעמיד לרשותו רהיטים שונים, כלי אוכל וחפצים ומלבושים. ברגע שעלה משהו בראשו הנאצי, היה מזמן אליו נציג של היודנראט ומקצה לו זמן קצר שבו היו החפצים הנדרשים חייבים להגיע אליו. אחרת הוא איים לירות בכולם.

פעם אחת דרש קעמפף מספר גדול של פרוות [פוטעריס] בשביל הקצינים ובזמן שנקבע אכן נמסר המספר שנדרש. אבל מייד לאחר מכן הבחינו בעובדה ששוב אין רואים את **באקון** ברחוב. יהודים החלו להתעניין כדי להיוודע מה קרה עם **באקון**. נודע, כי קעמפף, לאחר שלקח את הפרוות מהיהודים, במקום למסור אותם לקציניו הבכירים, החביא אותם. **באקון** ידע על כך, כמו שידע על הרבה מעשים "יפים" אחרים של קעמפף. משום כך הורה לו קעמפף לעזוב את קובל ואין יודע לאן נעלם. אחרים ידעו לספר, כי קעמפף פשוט ירה **בבאקון** בסתר.

לאחר כשבועיים עזב קעמפף את העיר ובמקומו בא אחר, ושמו קאסנער. הוא היה חיה, חיה פראית בעל חיות של אדם, רוצח וסאדיסט, שהיתה לו הנאה מסבלותיהם ומייסוריהם של אנשים. הוא נהג להכות ולהרוג יהודים ללא כל סיבה. כאשר רק ראו אותו ברחוב נפלו פחד ומורא. הוא נהג ללכת ברחוב בלוויית כלב גדול ומפחיד עם שוט(?) ביד. כאשר השתכר, ואפילו סתם כך, לאחר התהוללות עם חבריו, נהג לצאת מאוחר בערב איתם כדי לבלות. והבילוי הטוב ביותר שלו היה לגשת לבתים יהודים ולירות דרך התריסים הנעולים לתוך החלונות, ומרוב הנאה על כך שהיהודים בבתיים נבהלו עד מוות וילדים פרצו בבכי, היה צוחק בקול גדול. הפחד והמורא בלילות היו כה גדולים, שכאשר שמעו מהבתים כלב נובח ברחוב, פחדו שהנה הולך קאסנער ושוב יירה בחלונות.

קאסנער הורה, שכל היהודים יסתפרו ויתגלחו, וכמה נשים הוכרחו בעיקבות הקפריזות הפראיות שלו, לקצץ את שער ראשן עד לקרקפת.

ליהודים נאסר לשחוט בעצמם, לא פרה, לא עוף ולא שום דבר. בכלל לא הותר ליהודים לסחור בחופשיות בשום דבר. את כל מוצרי המזון היה צריך לקבל רק לפי כרטיסים שחולקו בכמות קטנה ביותר, שהיה בה אך בקושי כדי לקיים את הנשמה.

בכל זאת, ככל שחמור ומסוכן היה מצב המזון, נמצאה עצה. בהסתר סחרו היהודים זה עם זה וגם עם גויים, וכך השיגו אמצעי מחיה מחוץ לכרטיסים. איכרות מכפרי הסביבה וגם מאלה שגרו בקצווי העיר, נהגו להביא בהסתר אוכל, ירקות שונים ומוצרי מזון אחרים, והיהודים קנו אותם בכסף רב. גם קצבים נהגו מזמן לזמן לשחוט בסתר, מי עגל ומי אפילו פרה, והבשר הובא לבתים בלילה או לפנות בוקר, במאמץ להישמר שהשוטרים האוקראיניים או הגרמנים לא ישימו לב לכך.

פעם אחת שחט **פעלדמאן** הקצב פרה בהסתר. היה זה ערב פסח. הוא התכוון לכך שליהודים יהיה בשר כשר לפסח. למשטרה האוקראינית נודע הדבר ו**פעלדמאן** נעצר. לאחר יום שלם שבו הוכה מכות רצח, הכריחו הרוצחים את **פעלדמאן** עצמו להקים עמוד תלייה ליד דירתו של **משה שויב**, ברחוב ווארשאווסקי פינת בריסקער והוא אכן נתלה על העמוד הזה.

הקדוש **פעלדמאן** נותר תלוי על העמוד יומיים עד שהירשו להביא אותו לקבר ישראל. זה קרה ביום הראשון של פסח משנת ה'תש"ב [1942].

כאמור, היה היודנראט מוכרח לספק כל מה שקאסנער דרש. הטובים בחייטים, סנדלרים, נגרים ובעלי המלאכות שהיו בקובל, היו מוכרחים לעבוד אצלו. כמצחצח המגפיים שלו הוא בחר בסטודנט **געלמאן**. פעם אחת הוא ציווה, כי היודנראט יעמיד לרשותו כמה מבעלי המלאכה הטובים ביותר במקצועות שונים, עשרים איש בסך הכל. ביניהם היו גם החייט **קאגאן** והסטודנט **געלמאן**. קאסנער הוליך את כולם לבית העלמין וירה בכל עשרים היהודים.

כמה ימים לאחר מכן הוא שוב הורה ליודנראט להביא אותם בעלי מלאכה לעבודה. כאשר נענה שהם אינם ואין יודעים לאן נעלמו [חששו לומר לו שהוא עצמו ירה בהם] הוא צעק ואיים לירות, עד שהיו מוכרחים לומר לו את האמת, שהוא עצמו הרי ירה בהם. ואז קאסנער השתולל וייצר הרצח בער בקירבו מרוב כעס, מדוע היו מוכרחים להביא לו אז [להריגה ביריה] בדיוק את העובדים הטובים ביותר, שהוא צריך אותם עכשיו...

פרק יג.

גירוש היהודים לגיטאות.

החיסול הראשון של יהודי קובל

כשהחלו להגיע ידיעות באמצעות מקורות מחתרתיים, כי בערים ועיירות שונים, כגון ראוונע (רובנה), לוצק, ראזשישטש (רוזישץ') ומקומות אחרים, הרגו את כל היהודים, לא רצו יהודי קובל להאמין ולהפנים את המחשבה הנוראה כי גם כאן, בקובל, יכול להתרחש משהו כזה. שם, אמרו יהודים, זה קרה מפני שבוודאי לא מילאו אחרי כל דרישות הרוצחים. בעיר אחת, אומרים, הרגו חייל גרמני. באחרת התחבאו פרטיזנים אצל היהודים ולפיכך נקמו הגרמנים בכל היהודים. אבל כאן, בקובל, הרי היודנראט ממלא כל כך בדיוק אחרי כל מה שנאמר לו ונדרש ממנו. משום כך לא יתרחש כאן אותו דבר כמו בערים אחרות. כך האמינו יהודים וקיוו לנס, שבכל זאת, לא כולם ייהרגו. וזאת למרות שבכל יום ראו את המוות מול העיניים.

כשעמדו לצאת לעבודה, היו נוהגים להיפרד מהאשה והילדים. שכן אף פעם לא היו בטוחים כי יחזרו חיים. לא פעם קרה שקבוצת יהודים הובלה לעבודה, ובשובה, לאחר יום עבודה מפרך, נורתה כולה ואיש לא ידע היכן נותרו הגוויות. [יש לציין, כי באותו זמן כבר חוייבו יהודים לשאת שני טלאים צהובים. אחד על החזה והאחר על הגב].

וכך, בפחד ובמורא, חיו יהודים [אם אפשר לקרוא לכך לחיות] עד ה-31 במאי 1942, כאשר ניתנה הפקודה שהיהודים יעברו לגטאות.

גטאות היו שניים. גטו אחד ב"חולות", שהקיף את הרחובות לסטאפאדאווא (ליסטפודובה), חתך את רחוב תחנת הרכבת החדש (נובו-קוליובה), רחוב תחנת הרכבת הישן (סטרה-קוליובה) ועבר על פני הרחובות הקטנים התחתונים שמסביב להם. גטו "החולות" היה מיועד לשיכבת הפועלים.

הגטו השני היה ב"עיר" והחל בגשר "העירוני" בדרך לוצק (גשר הבטון שברחוב וורשבסקה) והגיע עד לשאר גשרי העיר [בדרך בריסק – ליד חצר הרבי מטריסק; ברחוב מאציוו (מאצייב) – ליד ה"קאזנאטשיסטווע" (הבנק הממשלתי-הבנק הרוסי שהוקם עוד לפני מלחמת העולם הראשונה) ובדרך לודמיר, ליד הכנסייה הקטנה]. גטו זה היה מיועד למי שהיו סוחרים ובעלי מקצועות אחרים.

כדי לדעת מי צריך להימצא באיזה גטו, חולקו כרטיסים לבנים וירוקים וכל אחד היה צריך ללכת לתחנת המשטרה כדי להוציאם. בעת הוצאת הכרטיסים קרה, שמשפחות שלמות נחצו לשני הגיטאות. הבעל בגטו אחד ואשתו וילדיו בגטו השני, וכך גם לגבי בני משפחה אחרים.

היהודים ראו וחשו, כי הקמת הגטאות אינה מבשרת להם טובות והפחד, הבהלה והמהומה היו גדולים. בכיות ויללות קורעות לב נשמעו מהמשפחות שלפי הכרטיסים שקיבלנו, לא יכלו להימצא יחדיו בגטו אחד. שום דיבורים, שום תחנונים לא הועילו מאומה. את מי שניסה לומר משהו, היכו והרגו. הכאוס והמהומה היו עד לאין שיעור ובכיות הנשים והילדים הקטנים עלתה עד לב השמים.

למעבר אל הגטאות הוקצה זמן של לא יותר משש שעות. באותו יום שבו ניתנה הפקודה, יום רביעי ה-31 במאי 1942, כאשר כל היהודים כבר נמצאו בשעה היעודה בגטאות, לחוצים וצפופים בחדרים,

בפרוזדורים, בכוכים ואיפה שרק היתה חתיכת מקום פנוי אצל מישהו בבית, התנפלו עליו יהודים עם חפצי העוני שלהם, עם שאריות רכושם שהצליחו לחלץ במהלך השעות המעטות שניתנו להם כדי לקחת אותם עמם.

היהודים האומללים התיישבו כמה משפחות בבית אחד, מספר משפחות לפעמים בחדר אחד. הם הביטו זה בזה בדממה, כאילו שאלו: נו, יהודים, האם אתם רואים למה הגענו? וכעת מה הלאה? ה"מה הלאה?" חתך וניקר במוח, ניבא משהו לא טוב ואפילו נורא. אבל כל דרך לחילוץ, כל הצלה, לא נראו לעין.

נעולים היו כמו חיות בכלוב. כל הדרכים, הרחובות, הסימטאות והגשרים לאורך כל הנהר בגטו "העיר" וכך גם בגטו "החולות" היו שמורים בקפדנות על ידי חיילים גרמניים ושוטרים אוקראיניים, ובמילא אפילו כן היו יכולים להתגנב מהגטו דרך איזו פירצה – לאן היו הולכים? ולאן זה נמלטים? [במהלך החודשים הראשונים של הכיבוש הגרמני, עוד לפני שגירשו את היהודים לתוך הגטאות, הצליחו מספר צעירים לברוח מהעיר, למרות כל השמירה הקפדנית. מי מהם הצליח להתאחד עם הפרטיזנים ביערות ומי מהם הסתתר אצל איכרים מכרים טובי לב בכפרים שמסביב לעיר. היו גם כאלה גויים].

אבל זמן רב להרהר לא ניתן להם. למחרת, ה-1 ביוני לפנות ערב, זאת אומרת בדיוק 24 שעות אחרי שהיהודים ננעלו בגטו "העירוני", ניתנה הוראה שכל היהודים בגטו יתכוננו לנסיעה לזמן ארוך אל מחנה עבודה. יהיה זה, כך הבטיחו להם, מחנה עבודה מיוחד ליהודים.

אם היתה זו אמת מה שאמרו להם או לא, היהודים חשו שכעת בא קץ חייהם. שוב פרצו בהלה ומהומה גדולים. פחד ומורא שלטו בכל. שוב חידשו נשים וילדים את בכיותיהם שזה אך שכחו ואיש לא יכול להרגיע את רעהו.

האנשים ראו כי הכל אבוד, כי הולכים אל הסוף. אבל איש לא יכול היה למצוא עזרה. כל הלילה התכוננו. היו שהכינו לעצמם מעט מזון והיו שהכינו בגדים כדי לקחת אתם, במחשבה שבכל זאת יש אמת במה שאמרו להם, כי יעבירו אותם לאיזה מחנה עבודה. והיו מי שישבו כל הלילה והמתינו לכך שכבר יבוא להוציאם מהגטו, ושהסוף כבר יבוא מהר, ויהיה הקץ לסבל ולחיים כאלה, שממילא לא היו כבר חיים. היו גם יהודים שהתחבאו במשך הלילה במרתפים, בעליות גג ובמחבואים אחרים. הם חשבו שאולי יצליחו בכל זאת להציל את חייהם [וכמה מהם אומנם הצליחו בכך].

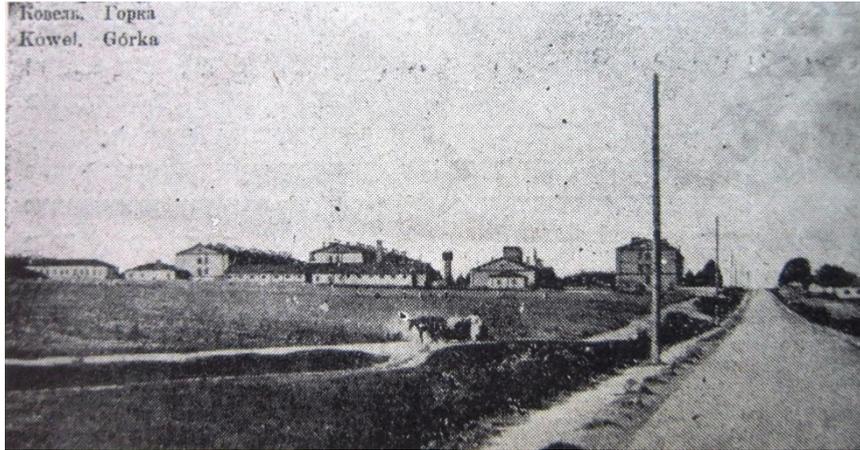
בעליית גג אחת, בביתו של **לייזער סוויניוך (אליעזר סוויניוק)**, שניצב בדרך בריסק פינת רחוב מאציו (**מאצ'ייב**), התחבאו תשעה אנשים. ביניהם היתה גם אשה עם תינוק בן שישה או שבעה חודשים. השחר כבר עלה. ממול, לא הרחק מהבית בו התחבאו תשעת היהודים, היתה "כיכר המצעדים". שם אספו את כל היהודים מהגטו, גברים, נשים וילדים. הם עמדו עם חבילות בידיהם ורעדו ובכו מפחד. מדי פעם באו עוד ועוד יהודים, נדחפים על ידי המשטרה האוקראינית. השוטרים התרוצצו בכל הבתים והמחסנים, וחיפשו אם לא נשאר בהם עוד איזה יהודי, אולי אי שם "חלילה", מסתתר יהודי.

וכאן, בעליית הגג שכבו תשעת היהודים מוחבאים בפינה, ועצרו את נשימתם. ליבם הלם מרוב פחד ומורא, בתקווה שהשוטרים לא יגיעו גם הנה כדי לחפש. וכאן, פרץ לפתע התינוק בבכי. נשמתם של היהודים כמעט פרחה מרוב פחד והם ביקשו מהאשה להשתיק את הילד. האם התאמצה בכל כוחותיה להשתיק את הילד ולמנוע ממנו להמשיך לבכות. מאומה לא עזר. הילד בכה שוב. היהודים רעדו וביקשו רחמים אצל האשה שתשתיק את התינוק, אחרת הם אבודים. בסופו של דבר השתק הילד ולא בכה עוד. האם חנקה אותו... [עדות של **יצחק פינקלשטיין** שהיה אחד מתשעת היהודים בעליית הגג].

קבוצת היהודים הגדולה, למעלה משמונת אלפים איש במספר [לפי אחרים – תשעת אלפים] הועברה מ"כיכר המצעדים" בבוקר ה-2 ביוני 1942, י"ז סיון ה'תש"ב, כשחלק מוסע בקרונות ורבים הולכים ברגל, במקביל לדרך בריסק, שש פרסאות מחוץ לעיר, עד לכפר באכאווא (**בכובה**). שם הועמדו כולם בשורות, שורה אחת מאחורי השנייה, לפני בור שנחפר מראש. כל שורה של יהודים שהתקרבה אל הבור קיבלה פקודה להתפשט עירומים כביום היוולדם. חיילים בבגדים אזרחיים העמיסו את הבגדים על קרונות, והיהודים נורו על שפת הבור. כך, שורה אחת אחר השנייה, נורו כל היהודים, גברים נשים וילדים, והושלכו לתוך קבר אחים אחד.

בעת ההריגה ההמונית הזאת נמצא בין היהודים שהמתינו למותם, בנו היחיד של **ראובן גזשעבמאכער (גז'במאכר)**, **אהרן**, מהנדס. הוא ניסה את מזלו ופנה לרוצח קאסנער (**קסנר**), שניצב מהצד והתבונן אם פקודות הרצחניות מבוצעות במדויק, וביקש ממנו, מקאסנער, להשאיר אותו בחיים, כי עוד יש לו לסיים עבודה חשובה עבור השלטון הגרמני. הוא גם הציג בפניו את התוכניות שעליהן התחיל לעבוד. הרוצח קאסנער הקשיב לו ואחרי שהתבונן בתוכניות שגזשעבמאכער הראה לו, ציווה עליו לסור הצידה. וכך הצליח אהרן גזשעבמאכער להינצל ממוות הפעם.

מספר חודשים לאחר מכן נסע קאסנער לביתו של **גזשעבמאכער**, קרא לו החוצה וציווה עליו להיכנס למכוניתו, כי, כך אמר לו, הוא צריך לנסוע איתו כדי לבדוק עבודה בבניין שנמצא בבנייה. **גזשעבמאכער** הבין לשם מה הרוצח קאסנער מבקש זאת ממנו. לכן, בעודו יושב עימו במכונית הנוסעת, חתך לעצמו את הוורידים בסכין גילוח ובכך שם סוף לחייו במו ידיו. כך מנע מקאסנער את התענוג העקוב מדם לרצוח אותו בירייה.

ה"גורקה" – דרך בריסק, המוליכה לכפר באכובה

פרק יד

החיסול השני של יהודי קובל

היהודים הכלואים בבית הכנסת הגדול. חורבן קובל

היהודים הכלואים בגטו "החולות" לא ידעו יומיים תמימים על חיסול היהודים בגטו "העירוני". באותו לילה כן נשמעו רעשים רחוקים, שהעידו כי משהו בלתי רגיל מתרחש ב"עיר", וזה הטריד את שלוותם של הכל. בעלות השחר שמעו גם יריות שמגיעות מחוץ לעיר להדבר שוב הטיל פחד ומורא ותחושה מוקדמת רעה ששלטה בכל. אבל מה בדיוק מתרחש בגטו "העירוני" לא ידעו ולא העלו על דעתם. רק ביום השלישי נודע, כי כל היהודים בגטו "העירוני" נרצחו.

אפשר לתאר, או אולי אי אפשר לתאר, איך קיבלו היהודים את הידיעה הנוראה ומה חשו, בהבינם כי גם להם מצפה אותו סוף.

אחוזי פחד מוות, בלבבות כואבים ומיוסרים, הביטו ללא הגה זה בזה, בודעים כי היום יבוא תורם למות. אבל איש לא יכול היה למצוא עזרה לעצמו. הגטו היה שמור היטב ובמילא – לאן זה יימלטו? ולאן זה יילכו, כאשר על כל צעד ושעל אורב המוות?

מקרה אחד בלתי רגיל אירע, כאשר קבוצת פרטיזנים, מחופשים במדים גרמניים, נכנסו במכונית לגטו ולקחו עמם כמה בחורים צעירים ונערות ונעלמו. שוב הוציאו יהודים לעבודה. בשער הגטו עבר כל יהודי, בצאתו ובבואו, בדיקה קפדנית, האם לא מכניסים חלילה, או מוציאים מזון, כסף, או דברים אחרים.

על כל דבר קטן שנמצא אצל מישהו הענישו במכות ואפילו במוות.

פעם אחת מצאו בחיפוש כזה אצל החייט **לייזער קארטאפלע (אליעזר קרטופל)**, כסף חבוי בנעליו, ובו במקום, לייד השער, ירו בו.

לאחר שהיהודים נמצאו כחודשיים בגטו "החולות", העבירו אותם לגטו "העירוני". במשך יום אחד מצאו את עצמם היהודים מגטו "החולות", בערך עשרת אלפים איש, בבתיים העזובים והחרבים של הגטו "העירוני" **(העיר הישנה)**. בעוניים הרב הם התיישבו בכל דירה שהצליחו להיכנס אליה.

כשבועיים לאחר שהיהודים הועברו מגטו "החולות" ל"עירוני", זה היה ביום שלישי בלילה, כינסו שוב את היהודים ב"כיכר המצעדים" ומשם הוליכו אותם לפנות בוקר של יום רביעי, ה-19 באוגוסט 1942, ו' אלול ה'תש"ב, לאותו מקום שבו חוסלו היהודים מהגטו הראשון, וליד אותו קבר ירו גם בהם, כולם, מגדול עד קטן.

שם, שש פרסאות מחוץ לקובל, ליד הכפר באכאווע **(בכובה)**, לא הרחק מהדרך המובילה מקובל דרך ראטנע לבריסק, נמצא קבר האחים של הקדושים והטהורים, היהודים מקובל ואלה שהובאו אליה, שניספו על קידוש השם מידיהם של הנאצים הרוצחים, הגרמנים ימח שמם.

גם בזמן החיסול השני ניסו יהודים להתחבא במרתפים, בעליות גג ובמקומות אחרים. אבל המשטרה האוקראינית מצאה כמעט את כולם [מלבד כמה בודדים, שהצליחו בנס להתחמק בדרכים לא דרכים שונות אל מחוץ לגטו והתחבאו אצל איכרים טובי לב וכך הצילו את עצמם, והודות להם יש לנו היום כל הפרטים והידיעות שאנו מביאים כאן]. כל היהודים האחרים, גברים, נשים, נערים וילדים, שנחשפו והוצאו ממחבואיהם, נכלאו בבית הכנסת הגדול. הם הוחזקו שם כמה ימים מבלי לאכול ומבלי לשתות. משמר חזק של שוטרים אוקראיניים וחיילים גרמניים הוצב מסביב לבית הכנסת, כך שאיש לא יכול היה להימלט ולהינצל. האשה **חווה ערליך (חווה ארליך)** ניסתה לקפוץ דרך חלון והיא נורתה בו במקום. בחור אחד, **משה בעבטשוק (מיכאל בבצ'וק)**, שהיה כלוא ביחד עם שלוש מאות הקורבנות היהודיים בבית הכנסת הגדול, הצליח להינצל משם. [היום הוא בפולין ובחור אחר, **שער (בן-ציון שר)**, כעת בישראל]. מספר שוטרים נכנסו לבית הכנסת והוציאו משם נערות צעירות. הם השפילו ואנסו אותן ואחרי כן הוליכו את הנערות המעולפות בחזרה לבית הכנסת. היהודים, בידעם את הסוף האומלל המצפה להם, כתבו בדמם על קירות בית הכנסת את שמותיהם ואיך עינו אותם, בקוראם לנקום על דמם השפוך. לאחר כמה ימים רצחו את כל 300 היהודים הכלואים.

לפי עדויות מהימנות של תושבי קובל שחזרו מרוסיה, ואשר היו בקובל לאחר תום המלחמה, נשרפה כל קובל ונחרבה. נוצרים שנותרו במקום מסרו, כי העיר נחרבה עד כדי כך ונהרסה לחלוטין, בעת ההפצצות והיריות שנורו במהלך הקרבות, בהם נרדפו החיילים הנאציים על ידי הרוסים, עד שנמלטו מהעיר. נותרו רק בתים ספורים שנותרו עומדים שלמים, בית הכנסת הגדול וחלקית – תחנת הרכבת. אותם עדי ראייה ביקרו גם בקבר האחים של החללים הקדושים הקובלאים. הם ראו מה שגרמניה הנאצית עשתה לכל מי שהיו לנו אהובינו ויקירינו. הם היו גם בבית הכנסת הגדול, שבו עונו היהודים, הושפלו ונרצחו, וקראו שם על הקירות את שמות ההרוגים, הקדושים, והם קראו את המילים הכתובות בדם: "יהודים, נקמה על דמנו השפוך על לא עוול בכפנו". "יהודים, אל תשכחו מה שהגרמנים עשו לנו". מילים אלה, הכתובות במקום קדוש, בדם יקירינו ואהובינו, הקדושים והטהורים מהקהילה הקדושה בקובל, ניצבות נגד עינינו ונגד עיני כל היהודים, וכלשוונות אש מצליפים בפני העולם כולו וזועקים ומזהירים: ראו מה היא גרמניה! ראו איך רצחו אותנו הגרמנים, רק מכיוון שאנו יהודים! אל תשכחו זאת לעולם ואף פעם אל תמחלו להם!

- לא, אסור לנו לשכוח ולא נשכח. ואף פעם, אף פעם, לא נסלח להם, הגרמנים הרוצחים.

חזית "בית הכנסת הגדול" בסוף 1945 – דלתות וחלונות אטומים בלבנים והדרך מכוסה בעשבי בר.

קבר האחים (הגיא בבכובה)

משה (מיכאל) בעבטשוק (פולין)

הנספים הקדושים בבית הכנסת הגדול

מה שעשו הגרמנים ליהודי קובל בבית הכנסת הגדול; על
היודנראט הקובלאי והמשטרה היהודית *

(תיאור של עד ראייה)

בעת החיסול השני, היינו אני ואמי ע"ה (עליה השלום) מחוץ לגטו. אבל אחרי שלושה עשר ימי נדודים בין מכרים אוקראינים, הסגיר אותנו אחד, רוצח, לידי הרוצחים וב-1 בספטמבר 1942 הביאו אותנו לבית הכנסת הגדול, בו כינסו את כל היהודים שנתפסו אחרי שהתחבאו. הביאו אותנו לבית הכנסת בשעה 5 לפנות בוקר. לא מצאנו שם איש, כי קודם לכן, ב-31 באוגוסט בשעה 1900 לקחו הרוצחים הגרמנים את כל היהודים שהוחזקו בבית הכנסת, הוציאו אותם והרגו אותם. במהלך שעה החלו להביא קרבנות חדשים. מהראשונים שהביאו נשאר לי בזכרון **וואלף גאניק** (וולף גוניק) עם משפחתו, שהתחבאו בבית העלמין הישן וחוליגאנים אוקראיניים הסגירו אותם. כשהביאו קרבנות חדשים לבית הכנסת, הפשיטו אותם, הן גברים והן נשים, לחלוטין. הם ניצבו עירומים כביום היוולדם. לקחו מהם את כל חפצי הערך שמצאו, ואחרי כן היכו אותם מכות רצח. אנשים רבים גוועו מהמהלומות ומתו בו במקום, בבית הכנסת. במשך יומיים אספו לבית הכנסת שלוש מאות נפשות. כולם שכבו או ישבו על הרצפה. לא נתנו מאומה לאכול, וגם לא התירו לאיש לצאת לצרכיו. כל אחד עשה את צרכיו במקום שבו הוא נמצא.

היו אלה ימים חמים והרבה זבובים, יתושים וחרקים אחרים עטו עלינו והמצב היה קשה ממש. אנשים היו חסרי ישע והמומים. ישבו ורק בכו. גברים התפללו וידו, בהמתנים למוות. פניתי לקבוצת גברים בהצעה, שננסה להתקומם. אולי כך נוכל להציל את עצמנו [מצאתי ליטר בנוזן ורציתי לעשות בו משהו...], אבל איש לא שם לב לדברי והצעתי לא זכתה לתמיכה. המצב היה איום. כל רגע הגיעו מועמדים חדשים להוצאה להורג. כולם היו בדיכאון קשה, בגלל העינויים, הפצעים, הרעב, הלכלוך ומותם של הורים וילדים. האנשים נראו נורא. רובם היו פסיביים למצבם האומלל. הם איבדו את הביטחון וממש המתינו למותם. ביום השלישי חרתו כל היהודים בבית הכנסת את שמותיהם על הקירות כמצבה וכזכרון לכך שהיום הם ימותו בידי הרוצחים הגרמנים. בשפות שונות ובצורות שונות כתבו יהודי קובל האומללים את שמותיהם על הקירות ותוך כדי כך תלשו את שיער ראשם.

כל ארבעת קירות בית הכנסת היו מכוסים בכתובות שנכתבו בדם הקרבנות. בבית הכנסת פגשתי בגדים ותצלומים של אנשים שניספו כמה ימים קודם לכן. מצאתי את מכנסיו של אבי ע"ה, ושמלה של אחותי, **ביילע** ע"ה. מצאתי גם תמונות של דודי, **יעקב בעבטשוק** [חתנו של **אברהם אליעזר ברוינשטיין**] ומשפחתו [תצלומים שאני שומר אצלי כמזכרת היחידה ממשפחתי]. נחרתה בזכרוני גם התמונה המזעזעת שהתרחשה כאשר מפקד המשטרה הגרמנית מאנטעל (**מנטאז**) השליך לבית הכנסת מרחוק כיכר לחם, שתי עגבניות ושני בצלים. כל היהודים בבית הכנסת הסתערו על הרצפה כדי לחטוף את הלחם. איש מאיתנו לא יכול היה לבצוע את הלחם, עד כדי כך הוא היה יבש. וכאשר שברנו את הלחם לאחר קשיים רבים, לא יכלו לאכול אותו כלל, כי הוא היה רקוב כולו מבפנים. אני כותב על אפיזודה מזעזעת זו, כי היה נורא לראות תמונה זאת. החלטתי לקפוץ החוצה בעד חלון, ושיהיה מה שיהיה. לפני שקפצתי מהחלון, נמלט חבר שלי, **יעקב צוקער**, אבל הרוצחים לכדו אותו והיכו אותו עד מוות. לי שיחק המזל, כי ברגע שבו קפצתי מהחלון, נכנס השוטר לאחד הבתים כדי להחליף את בגדיו לפני שיוחלף במשמרתו. ירו אחרי בחשיכה, אבל התעוזה שלי הצליחה ועלה בידי להימלט ליער. לאחר טילטולים ונדודים ארוכים [שתיאורם היה לוקח זמן רב], ניצלתי.

עכשיו אענה על מספר שאלות שהצגתם בפני :

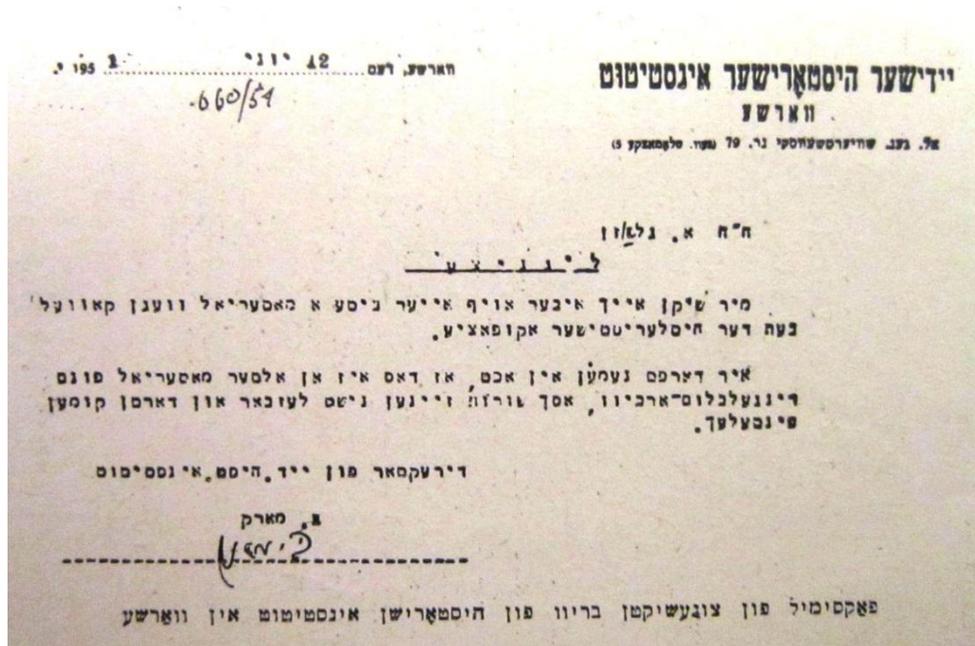
...לגבי היודנראט בקובל והמשטרה היהודית בקובל אני יכול לקבוע במלוא האחריות, כעד ראייה, שהם התנהגו בצורה יוצאת מן הכלל טובה. אינני יכול לומר עליהם, חלילה, כל רעה. להיפך. הם סבלו ביחד עם כל היהודים. אותו דבר גם לגבי המשטרה היהודית בקובל. כולם, הן היודנראט והן המשטרה היהודית, ניספו ביחד עם כל היהודים בעת החיסול השני, יום שישי, ה-19 באוגוסט 1942 – ו' אלול ה'תש"ב. השוטר היהודי **ערליך** [בנה של **שרה'קע ערליך**] ניספה מידי של מפקד המשטרה מאנטעל, כאשר ערליך נאבק איתו וניסה לחנוק את מאנטעל [הדבר התרחש בכלא], אבל מאנטעל גבר עליו והשליך את **ערליך** בעודו בחיים, אל בור בית הכיסא...

לגבי הגטאות (**של קובל**)? איך היו החיים שם? יקשה מאוד על אחד שלא היה שם, לדמיין לעצמו – ויכתבו על כך אשר יכתבו. הגטאות היו מוקפים בגדר גבוהה עם תיל דוקרני שנשמרה על ידי שוטרים אוקראיניים. אפשר לתאר זאת כמו כלא, בהבדל אחד, שבכלא יודעים לפי המשפט, כמה זמן צריך שם לשהות ואחרי כן יוצאים לחופשי. אבל בגטו התהלכו מתים חיים, שהמתינו לגור דין המוות. כל אדם בגטו קיבל כ-12 דקגר. (דקאגר – 10 גרם; כלומר מנה של 120 גרם) לחם ליום. האוכלוסייה היתה מדוכאת. גרו שמונה אנשים ויותר בחדר. נהגו לירות באנשים מבלי לשאול למה ומדוע. אצלי נחרת במוח מקרה, שבו נסע קאסנער עם עוד גרמנים אל שער הגטו וירה בחמישה יהודים, ללא כל סיבה. בין ההרוגים אני זוכר את **קאפעלושניק**, יצרן נקניקים. לעיתים קרובות היו הגרמנים נכנסים בלילה לגטו, מקימים מהומה ויורים בכמה יהודים. הם עשו זאת כדי שאפילו בלילה, לאחר יום של עבודה פיזית קשה, לא יוכלו היהודים לישון בשלווה. המצב בגטאות היה נורא – רעב, זוהמה ופחד, משלושת אלה היה ליהודים לרוב. יש הרבה לכתוב על איך שיהודי קובל עונו בגטאות, איך אילצו מחנות שלמים של יהודים ללכת לעבודה יחפים, על זכוכיות. עשרות יהודים שחזרו מהעבודה לא הגיעו לבתיהם. השליכו אותם למים והטביעו אותם. אבל אינני מרגיש את עצמי מוסמך לתאר זאת עשר שנים לאחר מעשה, ובכך אסיים את דברי בינתיים.

* עובדות ונתונים שהוצאו ממכתב שנשלח לעורך פנקס ווהלין – המערכת

האוקראיני איליושעק פ. אוודיעוויטש (משמאל), שהחביא את משה בעבטשוק ובערל מארדער במשך 22 חודשים והודות לו הם ניצלו. מימין: משה בעבטשוק.

(תרגום)

המכון ההיסטורי היהודי

ורשה

דרך גענ. (גנרל) שויערטשעווסקי מס' 79 (קודם סלאמאצקע 5)

ורשה, ה-12 ביוני 1951

ח"ח א. גלאז!

אנו שולחים לכם, לבקשתכם, חומר על קובל, בעת הכיבוש ההיטלריסטי. אתם צריכים לשים לב לכך, שזהו חומר ישן מארכיון רינגעלבלום. הרבה שורות אינן קריאות ובמקומן מופיעות נקודות.

מנהל המכון ההיסטורי היהודי
ב. מארק

הדיווח שלפנינו, הנמצא בארכיון רינגלבלום בוורשה, הגיע אלינו באמצעות בן עירנו **אברהם גלאז** [מליגניצה, פולין], שקיבל אותו מהמכון להיסטוריה יהודית בוורשה. הגם שכמה מהעובדות והתאריכים המובאים כאן שונים מאלה שסיפרו עדי הראייה שנמצאים כעת בארגנטינה, לא שינינו מאומה. מערכת "פנקס קובל"

הערת מערכת: העדות הניתנת בהמשך אינה מלאה. העדות המלאה נמצאת בארכיון "יד ושם ומצורפת כנספח בסוף חוברת זו.

קובל

גטו ורשה, 16.7.42

מאדם שחזר בימים אלה מקובל, קיבלנו את הידיעות הבאות על המצב של יהודי העיר. עד ל-27 במאי השנה, היה מצב היהודים בקובל טוב, בהשוואה לערים אחרות באיזור. הנציב הגרמני של העיר התנהג מאוד בהגינות ליהודים ולא הירשה כלל לרדוף אותם. אפילו לא היה רובע מיוחד ליהודים. העננים הראשונים הופיעו בשמי קובל היהודית במחצית השניה של חודש מאי, כאשר נעשו שינויים במישרת נציב העיר: במקום הגרמני ההגון מונה רוצח, שונא ישראל היטלריסטי מובהק. ב-27 במאי הודבקה ברחובות מודעה של השלטונות, על הקמתם של שני גטאות בקובל. גטו אחד נמצא באיזור רחוב קאלעיאוווע (קוליובה), שכונה הגטו "האריסטוקרטי", שנועד ל-1400 משפחות של בעלי מקצוע (כ-3500 נפשות). הגטו השני היה מיועד ל"פיאסקעס" – לאנשים בלתי פרודוקטיביים. ב-31 במאי בערב הופיע בבניין היודנראט נציב העיר, כשהוא שיכור לחלוטין. הוא הביא עמו חבילה של כרטיסי עבודה עבור 1,400 יהודים וציווה לחלקם בין היהודים, על פי השמות הרשומים בהם. ... (אחרי כן) נורו כל חברי היודנראט...

באותו יום ציוו הגרמנים שכל היהודים שלא קיבלו כרטיסי עבודה יתייצבו ברחבת השוק לשעבר. בקובל היו אז בערך 14 אלף יהודים. מתוך אלה התייצבו שמונת אלפים. אלף יהודים התחבאו בעיר. למעלה מאלף צעירים נמלטו מהעיר לכפרים הסמוכים והסתתרו שם. למעלה מ-3,500 השתייכו לעובדים היהודים שהתייצבו לא תיארו לעצמם כי נדונו למוות. היתה שמועה כי גם בעיירה ----- ציוו הגרמנים על כל היהודים להתייצב במקום אחד ובשעה שניצבו שם ----- . יום אחד לאחר מכן הוצאו היהודים אל מחוץ לעיר. כולם היו בטוחים שתחזור הפרשה מאתמול. אבל למרבה הצער נקטו הגרמנים בפרובוקציה. "הביתה!" נשמעה הקריאה ברחבי הכיכר והיהודים היו בטוחים, כי מתכוונים אליהם, שהם כבר יכולים לחזור לבתיהם. ואז החלו הגרמנים לירות לתוך הקהל ויהודים רבים נהרגו במקום. לאחר מכן הוליכו את כולם לכפר בוכובה, מאחורי קובל, בו כבר היו מוכנים הבורות לקרבנות. בו במקום נורו כל היהודים והושלכו לקברים. בין הנרצחים נמצא גם הנשיא האחרון של הקהילה הוורשאית, היועץ **מאוריצי מייזעל**.

ב-9 ביוני הטילו הגרמנים על האוכלוסייה היהודית לשלם מס שרירותי של מיליון רובל, וניתנה להם ארכה עד ל-11 כדי להמירם למארקים. בעשירי, יום לפני התאריך שהוקצה, הופיע נציב העיר ביודנראט [שהוקם תיכף ב-1 בחודש, לאחר הטבח של החברים הקודמים]. הוא מצא בקופה מאה אלף רובל, לקח אותם והסתלק. תוך כדי כך הוא הספיק גם לירות בעובדים היהודיים שמצא שם. המס שנדרש עכשיו מהקהילה הוגדל ל-1.5 מיליון רובל. מלבד זאת, חויבו היהודים למסור את כל חפצי הזהב שלהם, היהלומים שלהם וכל מוצרי המזון שברשותם. היודנראט ערך מיבצע נמרץ לאיסוף הכסף והמזון. ואכן ב-15 נמסר כל הסכום וכן הזהב [קילוגרמים רבים].

ב-14 בחודש העלו הרוצחים דרישה, שכל הגברים יספרו את שערים ושעליהם לעבוד רק בגילוי ראש. במקביל ניתנה הוראה שהיהודים יכולים ללכת ברחוב רק מ-5 (בבוקר) עד 8 (בבוקר) ומ-12 עד 2 (אחר הצהרים). ב-7 בערב היו היהודים חייבים להיות בבתיהם ועסקיהם נעולים.

כל היהודים חויבו להצמיד לבתיהם עיגול של עץ לבוד ברדיוס של 20 סנטימטר. עד להקמת הגטו היה נציב המחוז בקובל גרמני מסויים (ששמו) קעמפף (קמפף). הוא השתייך לאלה שמכונים "גרמנים טובים". הוא לקח כסף (היה מוכן לקחת שוחד) ויחסו ליהודים היה אנושי. כאמור לעיל, הוקמו שני גטאות. הראשון ב"חולות", הקיף את הרחובות יאסנע (?), קרוטקע (קרוטקה), ולאדזשימיערסקא (ולדמירסקה, לודמיר), מאטשעיאוווסקא (מאצייובסקה). כמפקח על הגטו הראשון מונה הגרמני קאסנער (קסנר).

הגטו השני, "האריסטוקרטי", הקיף את הרחובות מלינראסקע (מלינרצקה) [בצד של המספרים הבלתי זוגיים], שענקעוויטשא (סנקביציה), מהאלואווקי (?) עד סטזשעלעצקא (סטזילצקה), חלק מרחוב פניאטאווסקיעגא (פניאטובסקגו), טישאווסקע (טישובסקי), זשעראמסקיעגא (זירומסקגו) [הצד של המספרים

הבלתי זוגיים], חלק מרחוב קלעיאווה (קוליובה), פאפזשעצשטנא (פופציצה), ליסטאפאדואווא (ליסטופדובה). הנציב של הגטו השני היה בק. הגטו (שני הגטאות) הוקם ב-27 במאי. באותו יום בשעות 12 עד 5 (אחר הצהריים), היו היהודים חייבים לעבור לרחובות שהוקצו להם. במשך אותן חמש שעות התנהלה בסדר התכנסות היהודים בגטאות. נציב המחוז קעמפף רכב כל אותו יום על סוסו והתבונן בעקירה. לאחר מכן הוא הביע לפני היהודים את שביעות רצונו לגבי הסדר והשקט שבה עברה ההתכנסות. [יושב הראש של היודנראט אז היה פאמערנאץ (פומרנץ)].

ביום שלישי, ה-1 ביוני, בשעה 5.30 בבוקר, הגיע לגטו השני ["האריסטוקרטיי"] מפקח הגטו כשהוא שיכור והביא עמו 1,300 כרטיסי עבודה ומסר אותם ליהודי הראשון שפגש ברחוב. הוא ציווה עליו למסור את הכרטיסים ליודנראט [בחבילה היו אישורי עובדים]. היהודים שלא יקבלו כל כרטיס אישור, היו חייבים לעבור לגטו האחר.

באותו יום בשעה 10 בערב, ציוו הגרמנים על היודנראט וגם על המיליציה היהודית, להתכנס בבניין היודנראט. שם סגרו אותם עד 2 בלילה. כולם ישבו במרתף. בשעה 2 הוליכו אותם ההיטלריסטים לגטו הראשון [של הבלתי מועסקים] ושם הם הוכרחו לעבור מדירה לדירה ולגרור ממחבואיהם את כל היהודים ולרכז אותם בכיכר בזשעסקי (כיכר בריסק). כל יהודי הורשה לקחת אתו מטען של שלושה-ארבעה קילו. בכיכר כונסו כשמונת אלפים איש. משם העבירו אותם במשאיות לבאכואוו (יער ליד הכפר בוכובה, 7 ק"מ צפון-צפון מזרח לקובל). אלה שנורו בו במקום (בכיכר בריסק) הובאו לקבורה בבית העלמין הקובלאי. הקברנים היו השוטרים היהודיים.

למחרת, ה-2 ביוני, אירגנו אנשי ה.ס.ס. משפט לחברי היודנראט, שהואשמו בשיחוד נציב העיר קעמפף. המשפט התקיים על גבעה קטנה וגזר הדין היה מוות. כאשר הוליכו אותם למקום ההריגה, נמלט אחד מחברי היודנראט. אומרים גם כי יושב הראש פאמערנאץ ניצל ממוות. הרוצחים שלחו אותו קודם הביתה ואחרי כן לבריסק, שם הוא חי עד היום (יולי 1942).

כיכר בזשעסקי (בריסק) היתה מוקפת באנשי זינדרמריה מקובל ומעיריה סמוכה. הזינדרמים הקובלאים גילו אהדה מסויימת ליהודים. היו מקרים שהם איפשרו ליהודים להימלט מהכיכר ולהציל את עצמם. ב-2 ביוני, לאחר השחיטה, שוטטו שוטרים אוקראיניים בדירות היהודיות וצדו שם יהודים שהתחבאו. ב-2 בלילה איפשרו הרוצחים ליהודים המסתתרים לעבור מהגטו האחד לשני. הגם שהיהודים לא האמינו ולא היה להם אמון בהבטחות של הגרמנים, עברו בכל זאת חלק מהם לגטו השני. חלק מהיהודים ניצלו תודות לכך שהם הצטרפו אל קבוצות העובדים היהודיים, שעברו בשובם מהעבודה, דרך כיכר בזשעסקי. כך הגיעו לגטו (השני) 500 עד 600 יהודים. אבל הקבוצה האחרונה, שמנתה מאתיים איש, שרצתה להגיע גם היא בצורה כזאת לגטו, נעצרה – ומה שקרה לאנשיה לא ידוע.

לגבי הצעירים היהודיים נמסר, כי רבים מהם נמלטו אל הפרטיזנים שפועלים באותו איזור – סביבת ראטנע (רטנה, כ-50 ק"מ צפון-מערב לקובל). נמסר, כי בראטנע נהרגו על ידי הפרטיזנים שני אנשי ה.ס.ס. וכתגמול על כך נרצחו 113 מיהודי ראטנע וכמה אוקראינים. הפחד מפני הפרטיזנים גדול בקרב הגרמנים. כך, למשל, אסר השלטון הגרמני (על אנשיו) לנסוע בדרכים במכוניות יחידות. בקרב האוכלוסייה היהודית שנשחטה לא היו כל נסיונות לעמוד בפני הרוצחים. נמסר רק על מקרה אחד שבו התנגד צעיר יהודי לרוצח נאצי בבית העלמין, וחוסל בו במקום. כן נמסר, כי בעת השחיטה בכיכר בריסק, דיבר אל היהודים שכונסו שם מורה [ה. אורוק (הכוונה ליוסף אברד)], שאמר כי דמם לא יישפך לשווא וכי עוד יבוא יום הנקמה.

בין הניספים: **לאה לערער** מבית הספר "תרבות" ו**פראנקפורט** (אשר פרנקפורט), מנהל הגימנסיה. ליד קובל נמצא מחנה שבויים של חיילים רוסיים. היהודים השבויים נורו בו במקום [61 איש]. במחנה עובדים יהודים מקובל. הודות להם הצליחו להינצל הרבה יהודים סובייטיים שנהגו להתמזג בין השורות של העובדים היהודיים כאשר יצאו בחזרה (בתום יום העבודה במחנה השבויים) וכך הצליחו להינצל.

(המאמר הבא הוא במקור בעברית) (הודפס בעיתון "הגה" – תל-אביב, ה-1 במרץ 1946)

„סדר-הכל של קהלת קובל“

(גערדוקט אין צייטונג „הנה“ — תל-אביב, דעם 1-טן מערץ 1946)

חוזר אני בעת מבקור במחנה-פליטים שבדרום אימליה ובשורות איוב בפי: קובל. עיר שישבו בה כעשרים אלף יהודים. איננה קימת ונשארו בה רק שרידי חרבות. עומדים בה עדין על מקומם בית-הכנסת הגדול והבית של משפחת סגל, שעל יד הגשר. כל השאר נהרס ונשרף. מן התושבים נשארו בחיים ונמצאים במחנות אונרר“א. שבאימליה: דוד ברומבערג, מנוס בערנשטיין, ישראל דרקמלר, אברהם שפירא (ממש-פהת הרבי מטריסק), ארנולד שטרנבוים, ד“ר חיים ויצחק אשכנזי. מלבדם נמצאים עוד ברוסיה: ישראל סגל, משה פרידמן, פטיה פנמורין והפרטיזנים סימה ריכשטול (כעת — סימה סמוק), בנעם קובל ועוד אחרים, ששמותיהם אינם ידועים לי.

זה הוא ה„סך-הכל“ המר מתולדותיה של קהלה, אשר הצטיינה פעם באלפי צעירים שדברו עברית ושתסמו בה חיים חלוציים של הנוער הציוני. זאת היא אחרית משפחותינו, אשר קוינו לראותן פעם עמנו בארצנו.

עדי-ראיה מספרים, שתקות ישראל עודדה את קדושינו ברגעי-חייהם האחרונים, כשעמדו פנים אל פנים מול המות האכזרי. המורה הגלם אברוך עמד והניף את ידו האחת מול היהודים המוצאים להורג ועודד את רוחם למות בכבוד ובגאון והלביע את רגשות-בוזם לרוצחים הנצים (את ידו המלאכותית גזלו ממנו הנצים). אז גדע (קצין, כרת) הקצין הנצי בחרבו גם את ידו השנייה של המורה — הגבור, שלא שם לב לכאבו הגדול וכשכלו שותת דם, נשאר עומד על מקומו וצעק בשארית כחותיו: „עם ישראל חי! מות ונקם בגרמנים!“

בני עירי זוכרים בודאי גם את המנהל של הגמנסיה העברית („ת-רות“) מר פרנקפורט ואת הרב טברסקי ז“ל: גם הם הבליו (התגברו) על הכאבים והיסורים ועודדו את רוח העם בשעת ההרג. יהי זכרם ברוך לעולמים!

ויבדלו לחיים ויזכרו לתהלה הלוחמים שנשארו בחיים: פטיה פנמרין, שאכדה לו רגל אהת בקרב עם הנצים, והפרטיזנים סימה ריכשטול ובנעם קובל והמעטים שעזרו על ידם. הם נתקבצו יהוד בדצמבר 1944 ועלו על קברות קדושינו בבכובה, ששה קילוסטר מהוין לקובל מצד הרחוב הבריסקאי. הם בנו גדר מסביב לקברות קדושינו והציבו להם מצבות. עד אז היו עצמות הקדושים מפזרות ללא ציון ולא גדר, ורק שכבת-עפר דקה כסתה עליהן.

כיצד לקבע את יום השנה להזכרת נשמות מתינו? על כך קבלתי ידיעות מדיקות אלה: ביום י“ז בסיון תש“ב הוציאו להורג שבעת אלפים איש ואישה, זקן ונער, וביום ו' באלול תש“ב נרצחו הנותרים, מלבד מאתים נפש מהשרידיים שנרצחו בדצמבר 1942.

נזכר תאריכים אלה, — נעלה נר לנשמות הקדושים ונשמר את צואתם בלבותינו!

מרדכי וקס.

||

זכרונות און עפיזאדן

זכרונות ואירועים

אברהם גלאז

מוסדות, מכונים ואגודות בקובל

בית החולים היהודי

אפתח באחד המוסדות הוותיקים והחשובים שהיו בקובל: בית החולים היהודי [שכינויו "ביקור חולים"].

שנים ספורות לאחר תחילת בנייתו, נחנך בית החולים היהודי בשנת 1898. באירגון ובסידור בית החולים בא לעזרת העסקנים ד"ר ויינברג, שהיה אז הרופא הצבאי של חיל המצב, שנמצא אז בעיר. בהסתר, כדי להישמר מפני שלטונות הצבא הגבוהים, הוא נתן הוראות והנחיות איך לבנות ולצייד את בית החולים. למרות שהיה יהודי מתבולל, שלא גילה שום עניין בנושאים יהודיים אחרים, הוא הגיש שרות ללא תנאי, תוך סיכון הקריירה הצבאית שלו וסייע בעצה ובמעשה, עד שבית החולים נבנה וצוייד בכל הציוד הנחוץ שהיה קיים באותה עת, כולל מכשירים ותרופות.

הרופא הראשי הראשון של בית החולים היה ד"ר קולקין, שהסתייע בשורה ארוכה של רופאים נוספים ויושב הראש של הנהלת בית החולים היה במשך שנים רבות ה' קלורגלוז. לאחר ד"ר קולקין נטל את הנהלת בית החולים ד"ר פיינשטיין, מומחה גדול במדע הרפואה [שהיה, אגב, ציוני מסור]. תודות לניהול המהימן והמסור של העסקנים, סייע בית החולים רבות לאוכלוסייה היהודית בקובל וסביבתה, מאז ייסודו עד למלחמת העולם הראשונה.

ברגע שהצבא הגרמני נכנס לעיר ב-1915, הוא תפס את בית החולים כדי לרפא בו את חייליו הפצועים וליהודים כבר לא הייתה כל כניסה אליו, עד תום המלחמה. כאשר עזבו הגרמנים את העיר, הם רוקנו את בית החולים כמעט לגמרי מכל מה שהיה בו. כאשר כבשו הפולנים את העיר, עבר בית החולים קודם לכן לרשות המפקד הצבאי הפולני ולאחר מכן להנהלה האזרחית של העיריה.

עם נסיגת הצבא הפולני, בגלל המיתקפה הבולשביקית, השלימו הפולנים את הרקת בית החולים ושדדו כל מה שהגרמנים הותירו בו. לאחר מכן, עם שובם של הפולנים העירה והיאחזותם האיתנה בה, חזר בית החולים לרשות העיריה. עסקנים חברתיים מקרב יהודי קובל החלו לחשוב שכבר הגיע הזמן שבית החולים היהודי, על אף שהיה חרב למחצה ומרוקן, יחזור שוב לידי הנהלה יהודית עצמאית.

המחסור בבית חולים יהודי למען חולים יהודיים הורגש היטב, כי בלעדיו הם היו צריכים להתאשפז בבית החולים המחוזי [הממשלתי], שהם חשו בו שלא בנוח מסיבות שונות, כגון כשרות, שפה ועוד גורמים ספציפיים בלתי נעימים ובלתי נוחים שחולה יהודי נאלץ להתמודד איתם בבית חולים נוצרי, בפרט בין אנטישמים כאלה כמו שהיו הפולנים.

לאחר כמה התייעצויות בין נציגי המוסדות היהודיים, הוחלט לפנות למי שהיה אז ראש העיריה, ווליגורסקי. נבחרה משלחת של כמה פעילים חברתיים שהתייצבה לפני ראש העיר עם הבקשה שהוא יחזיר את בית החולים להנהלה יהודית.

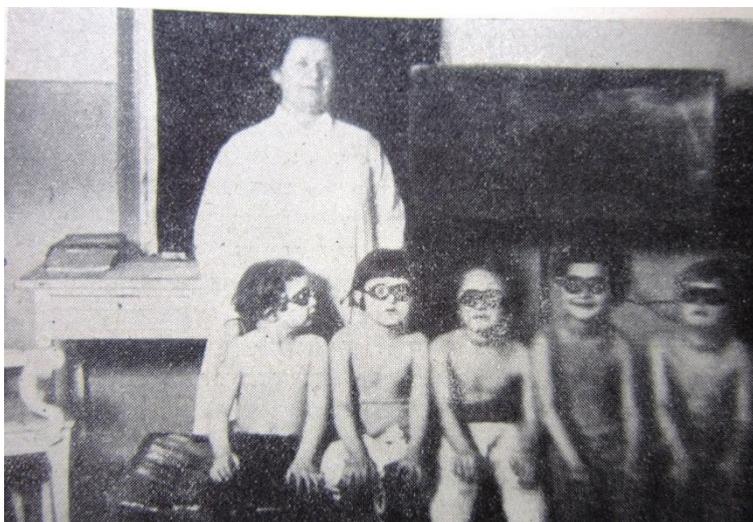
ראש העיריה השיב, כי איננו יכול למסור את בית החולים כל עוד אין בידינו הסמכה חוקית לכך. חברי המשלחת הציעו לראש העיריה, כי הוא יזמן אסיפה כללית של האוכלוסייה היהודית והוא הסכים לכך. האסיפה התקיימה בבית הכנסת הגדול ומספר גדול של יהודים הגיעו אליה. הנאספים החליטו לבחור נציגות של שלושה אנשים, שיקבלו לידיהם את בית החולים.

שלושת הנציגים היו: ליבר ארמורניק (ארמורניק), אברהם גלאז (כותב המאמר) ושלמה שאמעס (שמוס). אבל מכיוון שבעיני מספר בעלי בתים לא מצא חן הרכב זה של הנציגות, הם התנגדו בפני השלטונות לכך שבית החולים יימסר לידי נציגות זאת.

בעיקבות זאת נפתח משא ומתן בין העסקנים בעיר שחיפשו דרך לבצע את המשימה כך, שכל הצדדים יהיו מרוצים. העניין נתמשך כמה חודשים, עד שלבסוף הושג הסכם, שלפיו ייבחרו נציגים של כל המוסדות והאירגונים הקיימים בעיר ומתוכם תיבחר, אם יהיה צורך בכך, נציגות אחרת. האסיפה התקיימה בבניין אגודת "טאז" ובמהלכה הושגה הבנה ונבחרו חמישה אנשים, שהיו ה"ה ד"ר זיסקינד, שלמה טולר, אברהם גלאז, שלמה שאמעס וליבר ארמורניק, שקיבלו את מלוא הסמכות המתבקשת לקבל לידיהם את בית החולים. לאחר השלמת הצעדים הפורמליים על ידי השלטון, הועבר בית החולים, אבל כמוזכר לעיל – כשהוא ריק, ללא המיתקנים הדרושים ופריטים אחרים הדרושים לבית חולים. היו צרכים להתחיל מחדש לארגן את הכל ולהשיג מיטות, כלי מיטה, מכשירים רפואיים וכולי. הרבה מאמצים זמן נדרשו כדי להשיג ולארגן את הכל, אבל הודות לסיוע והתגובות החמות של יהודי קובל, ניתן היה להשיג את כל הדרוש ולהביא את בית החולים לרמה הגבוהה הדרושה. היו בבית החולים שישים מיטות וכל רופאי העיר היהודיים שירתו בו לגמרי ללא תמורה. מובן מאליו, שבתנאים כאלה, הרגישו החולים היהודיים טוב שם והחברה היהודית הייתה מרוצה מכך שבית החולים היהודי, שנבנה לפני שנים בכל כך הרבה מאמץ וטרדה, ואשר נלקח מידי היהודים, חזר בסופו של דבר לבעלות יהודית.

"טאז"

לחברת "טאז" היתה מרפאה ומרפאת שיניים, שם נהגו כמעט כל הרופאים היהודיים בעיר להקדיש חינוך לחלוטין, יום יום מספר שעות לסיוע רפואי לחולים עניים. חברי ההנהלה היו: ד"ר קרנר, ד"ר זיסקינד, ד"ר וידרה, ד"ר סמשטיין, סאני מרגוליס, יחיאל שטיין, וולף פן, שלמה שאמעס ואברהם גלאז. ה"טאז" נהג גם לארגן מושבות קיץ (קייטנות) לילדים. בתחילה נהגו לשכור בקתות של איכרים כדי לאכסן בהן את הילדים. אבל זה היה לא נוח וגם יקר מידי. משום כך החליטה ההנהלה לבנות לילדים בית משלה. לצורך זה הוקמה ועדת בנייה בראשות אברהם גלאז. מבלי להתחשב בכך שלא היה כסף, ניקנו ליד הורודולץ [כפר במרחק שישה קילומטר מקובל] עשרת אלפים מטרים רבועים של יער אורנים. שם הוקם בניין נאה, עם מרפסת יפה, בריכה וכל שאר מיתקני הנוחות שבהם יכלו ילדים יהודיים עניים, נערים ונערות, ליהנות כל שנה בחינם מאוויר רענן ובריא ולשפר את בריאותם הלקויה. המושבה קלטה מידי שנה 500 עד 600 ילדים יהודיים עניים מקובל ומהסביבה.

בחברת "אזע": ילדים נרפאים בעזרת קרני איקס.

"אָרט" ("אורט")

גם חברת "אורט" הייתה פעילה מאוד בקובל. היה לה בית ספר לחייטות נשים בן שלוש כיתות. בכל כיתה למדו עד 50 ילדים. מדי שנה יצאו מבית הספר לשוק בין 40 ל-50 עובדים מיומנים ויצרניים. מייד לאחר שנכנס לתוקפו "חוק האיגוד המקצועי של בעלי המלאכה", הוקמה ועדת חסות, שאירגנה שיעורי ערב מקצועיים. הוועדה הגיעה להסכם עם מנהלי בית הספר "אורט" לשחרר את תלמידיהם בזמן שיוכלו להגיע לשיעורי הערב וכך יתאפשר להם, לאחר סיום לימודיהם, ליהפך לעובדים עצמאיים המורשים לפי החוק החדש.

בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השנייה, כאשר האנטישמיות נשאה את ראשה, הורע מאוד מצבם של יהודי קובל. עשרות ומאות יהודים ישבו ללא פרנסה. בעיקבות זאת הקימה הנהלת "אורט" ועדה שבראשה פרופסור **ראובן ארליך**. משימתה של הוועדה הייתה להעניק הלוואות ללא ריבית ליהודים עניים, כדי שיוכלו לקנות בכסף זה פרה ומהחלב שלה להתפרנס. כך, הודות לתמיכה של "אורט" הצליחו הרבה משפחות עניות בקובל להתקיים.

כן פתחה החברה מסגריה ונגריה שבהן יכלו נערים ללמוד את המלאכות הללו. לצורך זה נרכש על ידי החברה בניין בדרך לוצק, בו נמצא בזמנו בית המשפט. אולם למרבה הצער, לאחר השקעה של הרבה כסף ועמל של העסקנים, הלך הכל לאיבוד עם פרוץ המלחמה והעבודות שהחלו בהן וכל התוכניות היפות והמצויינות נהרסו והתבטלו.

בהנהלות של חברת "אורט" היו: **אברהם גלאז, יחיאל שטיין, אשר פרנקפורט, שלמה שאמעס, אשתו של ד"ר צכנוביץ, וולף פון, גברת אייזנברג וישראל גורטנשטיין**. במגבית לרכישת הבניין נטל את החלק הגדול ביותר ד"ר ווייטר.

בית הספר המקצועי של חברת "אורט". יושב הראש [מסומן ב-x] ד"ר סוקולובסקי.

בית היתומים

בית היתומים, שבו הוחזקו וחונכו כ-120 ילדים יתומים, אשר רבים מהם איבדו את הוריהם במשך ואחרי מלחמת העולם הראשונה, נמצא בבניין משלו ונוהל לדוגמה ובמהימנות על ידי העוסק הבלתי נלאה למען היתומים, עורך הדין **אפלבוים**.

לבית היתומים היתה מושבת קיץ משלו, אליה נשלחו הילדים בתורם כל קיץ, לשאוף אוויר צח. מוסד חשוב זה נוהל על ידי העסקנים המסורים: **עו"ד אפלבוים, רייצה לווין, אשר ארליך, מיכל רוזן, יחיאל פאנטורין וחתנו של שקולניק** [לצערנו איננו זוכרים את שמן].

ההנהלה והמורים של בית הספר "פרץ" בקובל, בו למדו ילדי בית היתומים. יושבים במרכז (מימין לשמאל): ה. סגל, ל. קווברג, ז. וויינפר, חייקה סגל, ברגמן, רייצה לווין, אשר ארליך ונציג ה"רעליעף" (איגוד הסייע) הקובלאי בצפון אמריקה.

מושב זקנים

למושב הזקנים נתקבלו אנשים זקנים, עניים ועריריים, ותודות לפעילים שהתעניינו במוסד הנחוץ הזה ודאגו לו ותודות לאוכלוסיה היהודית הקובלאית רחבת הלב, שתמכה במוסד זה, דאגו בו לזקנים בכל הדרוש.

מושב הזקנים היה מצוייד בכל האמצעים ההיגייניים ועובדיו דאגו שלשוכניו הקשישים והבודדים תהיה תחושה ביתית ושירגישו בנוח.

חברי ההנהלה היו: **בתיה ארמורניק, מיכל רוזן, שכנא בארושיק, מיכל רוזנבלט וסנדלשטיין** [מבית הדפוס].

תלמוד תורה ובתי ספר

היה בעירנו גם תלמוד תורה מאורגן היטב בבניין משלו. חברי ההנהלה היו: **יעקב פטקובסקי, אידל סופר, אריה לייב לנדו, מיכל שיטר וגלטמן**.

היו גם שני בתי ספר שנוהלו על ידי אירגון "תרבות", האחד ב"עיר" והאחר ב"חולות". הם היו מאורגנים היטב ועשרות מורים, חלקם צעירים ילידי קובל וחלקם שהגיעו ממקומות אחרים, לימדו שם מספר גדול של ילדים.

היו גם שתי גימנסיות: עברית ופולנית [קודם לכן רוסית]. הגימנסיה העברית הייתה לאחרונה בבניין משלה. יצאו משם ילדים יהודים במאותיהם, עם השכלה כללית ויהודית. הגימנסיה נוהלה על ידי **ד"ר אשר פרנקפורט**, אינטליגנט יחיד במינו יליד קובל. הגימנסיה הרוסית-פולנית-יהודית נוהלה על ידי העלמה **קלרה ארליך**, ילידת קובל. היו גם בתי ספר אחרים, עליהם אנחנו מספרים בפירוט במקום אחר ב"פנקס קובל".

תלמידי בית הספר "תרבות" עם המורה פיגלמן.

בנק העם

בבנק העם מצאו סיוע נחוץ בעלי מלאכה יהודיים, פועלים וסוחרים זעירים, שנזקקו להלוואה. בנק העם היה תמיד מוכן לסייע הן לבעלי אמצעים והן לאנשים מהמעמד העני במתן אשראי ללא קשיים, כשהוא גובה אחוז קטן והחזרים בתשלומים לזמן ארוך, דבר שהקל עליהם מאוד במצבם הכלכלי הגרוע.

בהנהלות ישבו בתקופות שונות, בין השאר, ה"ה: **חיים גרינברג** [מנהל], **אברהם שנקר**, **שלמה שאמעס**, **יוסף מילשטיין**, **מאיר לייב ווידריטש**, **איציק שאמעס** ו**משה פרל**.

איגודי בעלי המלאכה, הסוחרים הזעירים והסוחרים

בהנהלות איגוד בעלי המלאכה נטלו חלק האישים הבאים: **פטריקובסקי**, **מאיר לייב ווידריטש**, **איציק פיינר**, **שלמה שאמעס**, **לייבל גוז**, **בנימין באלר**, **אברהם גלאז**, **שמואל גרבר**, **בינם מלמד**, **יחיאל שטיין**, **וולף פן**, **שיע פרידמן**, **אהרון פרידמן** ואחרים.

איגוד הסוחרים הזעירים נוהל חלקית על ידי ה"ה: אריה פרישברג, לייבוש קראוזה, מוטל
מאליושקה, בנימין [ניאמצי'ק] גייר ואחרים.
איגוד הסוחרים נוהל על ידי: ליבר ארמורניק, ווילי פומרנץ, דוד אפולינר, דונייבסקי ועוד אחרים,
שאת שמותיהם איננו זוכרים כעת.

בזמן האחרון לפני המלחמה, כאשר השלטונות הפולניים הסדירו את הנהגת הקהילות היהודיות,
נהנו רבות כל המוסדות היהודיים ממענק שחולק כל חודש על ידי הקהילה. תודות למענק זה, הוקלו
מאוד אפשרויות הקיום של כל מוסד.
הקהילה גם עזרה ותמכה אינדיווידואלית ביהודים עניים וחולים ובכך הקלה על מצבם הכלכלי הקשה.
ראש הקהילה הראשון היה הרב **נחום משה טברסקי** (חתנו של ר' וולוול'ה, הרבי מטריסק). ראש
הקהילה השני היה **משה פרל**. חברי הנהלת הקהילה היו **שלמה קלורגוז, מיכאל פיינשטיין,**
פטריקובסקי, אהרן פרידמן, משה שניידר, אהרן פיש, אידל סופר, אברהם גלאז, בינם מלמד,
קהל גלאידה ואחרים.

משה פרל ואשתו גולדה

בכתיבת זכרונות אלה חוויתי תחושה מזעזעת וכאובה, כאשר נזכרתי כי החיות ההיטלריות ימח
שמן, שהשמידו את מיטב העם היהודי, השמידו גם את הרוב הגדול של כל העסקנים והפעילים
החברתיים בקובל הנזכרים כאן, שהיו כל כך מסורים לפעילותם, כל אחד בתחומו ובמוסד או באיגוד
שלו, תוך הקרבה עצמית לטובת הכלל ולטובת החברה.
ברצוני גם לציין, כי כעד שאול"י נותר יחיד בחיים, הזוכר את כל המוסדות, האיגודים והאירגונים
הנזכרים לעיל, עם שמות חברי הנהלותיהם שעם רבים מהם עבדתי בצוותא [ואם נשכחו ממני
מוסדות כלשהם או שלא הזכרתי את כל שמות חברי הנהלות, אני מבקש סליחה], השתדלתי
להתוות באובייקטיביות קווים קצרים כדי לספר עליהם ולהזכירם, כדי ששמותיהם ומעשיהם הטובים
יונצחו ב"פנקס קובל" זה.

כבוד לזכרם!

מכתב מהסופר זישה ויינפר לעורך פנקס קובל

(בגלל חשיבות כותב המכתב, אנו מדפיסים אותו ללא קיצורים – המערכת)

ה-21 בדצמבר 1950, ניו יורק.

בצלאל באלער הנכבד:

אינני יכול להיזכר שקיבלתי מכתב קודם ממכם אלי. בוודאי הלך הוא לאיבוד. דברים כאלה הרי קורים. בינתיים אינני כותב כל זכרונות ישירים. בצורה בלתי ישירה שזרתי את חיי בטריסק ברומאן גדול יותר, שזה לא כבר סיימתי. גם מעט סיפורי קובלע יש שם. שכן החיים בטריסק היו קשורים עמוקות עם קובלע. בעבודה שנייה, שמתבשלת עכשיו אצלי, תתפוס קובלע מקום רחב יותר, כי העיר הזאת הותירה חותם עמוק על חיי נעורי.

אל נא תקראו לעירכם "קובל", אלא "קובלע". קובל היא מונח גיאוגרפי. אבל לנו זוהי הרי קובלע. קובלע נעשתה עירי עוד לפני שראיתי את העיר הזאת בעיני.

אצלנו בטריסק, היתה "דרך קובל", שבה הייתי מתרוצץ עוד בילדותי, כאשר החיתולים שלי היו משתרבים מתוך התחטושים. כשהתחלתי ללמוד לכתוב אצל יאנקל שרייבער, היו המילים הראשונות שלו: "אבא נסע לקובלע". אומנם אבא שלי כבר היה אז בעולם האמת, והוא בכלל כבר לא יכול היה לנסוע לקובלע, אבל למרות זאת העתקתי בשקידה מילים אלו.

כאשר ביקרתי לראשונה בקובלע, בשנה ה-12 לחיי, היתה זו עבורי חוויה אדירה. לא דבר של מה בכך היתה קובלע לילד מטריסק! בדרך לשם, בעגלתו של נוח העגלון, ציפיתי לפגוש את כל האנשים שם מצוחצחים מאוד – הגברים בצילינדרים והנשים בשיער טבעי (ללא פיאה נוכרית)! התדעו מדוע? זה היה מפני שלחנתונה משפחתית בטריסק הגיעו קרוביה, **איזל חייט** מקובל עם אשתו, והוא חבש לראשו צילינדר מבהיק, ואשתו (התהדרה) בשערה הטבעי. התאכזבתי מעט בגלותי כי יהודי קובל חובשים כובעים פשוטים ולנשים בדיוק אותן מטפחות ראש וצעפיים כמו בטריסק.

אבל בכל זאת עשתה עלי קובלע רושם אדיר. לא דבר קטן הוא עיר גדולה כל כך! כאלה רחובות סואנים! וכה הרבה חנויות! כאשר אחי משה, שהיתה לו חנות למיני מאפה בטריסק, נכנס אתי לחנות מוצרי המזון של **יהושע בוראק**, מיהרתי לספור את חבילות העולש (ציקוריה, תחליף קפה), שמצאתי שם על אחד המדפים. "כל כך הרבה חבילות עולש!" קראתי בהתפעלות רבה.

אכסניית **צירל** ברחוב הלודמירי היתה לי משהו גדול כל כך, שלאחר מכן היה לי לספר ולספר עליו לחברי בטריסק.

- כל כך הרבה בעלי עגלות, סוחרים כה רבים ומעיירות כה רבות!

לאחר זמן נעשיתי אורח תדיר יותר בקובלע. היו לי קרובים (שם). דוד **מוטל** ודודה **בוניע**, שהיתה להם חנות רהיטים ליד הגשר, בדרך ל"חולות". דוד **אברהם**, שסחר בבגדים משומשים ובעצמו לבש קפוטת אטלס (חגיגית, מבד דמוי משי) גם בימות החול. מאוחר יותר הגיע לשם גם דוד **משה**, שבנו היחיד הוא בן דודי היחיד שנותר בחיים מצד אבי, **זיסיע וויינפער**, והוא חי עכשיו אתכם בבואנוס איירס.

כשנה לפני שנסעתי לאמריקה, הייתי (בעצמי) תושב קובלע. עבדתי אצל **משה חיים גרויעווער** בחנות סדקית, כמעין מנהל חשבונות, ובערבים טיילתי ב"חולות" עם "עלמות" ודברתי "פא רוסקיי" (ברוסית), דבר שגרם לי נקיפות מצפון, מפני שהשתייכתי לקבוצת "אידישיסטים" בהנהגתו של **פיבל פריד** – חבר מבוגר יותר, שהיה הראשון אשר הביא לנו הצעירים את רעיונות הוועידה של צ'רנוביץ, שעליה הבהיקו שמות מזהירים כמו יצחק ליבוש פרץ וד"ר חיים זשיטלאוסקי.

מאותן שנים נותר אצלי זכרון מראהו של **משה חיים גראיעווער (גרייבר)** – גבוה, מרשים, שהיה יותר תלמיד חכם מאשר סוחר והיה מלא דאגה לאשתו נמוכת הקומה, בתה של **רייזע (ריזה) מעכציע** וסוחרת ממולחת, כפי שהיתה אמה בחנות הסדקית הנפרדת שלה.

"אשתי היא אשת חיל", היה נוהג להתבדח על חשבונה, ולהתלונן על מר גורלו, כי הוא בכלל היה צריך להיעשות "סופר בישראל". לחתונתו הוא הדפיס כמה מאמרים ב"הצפירה", בחתימת "גחם". היתה להם בת, גימנזיסטית חיוורת, שהיתה מביטה בי בעיניים מלאות געגועים. אבל אני, אוי לי, הייתי מעוניין ב"עלמות" אחרות, שעמן נהגתי לטייל בערבים ברחוב תחנת הרכבת (קוליובה).

באותם ימים התגורר בקובלע הנובליסט (סופר הנובלות) **יונה ראזנפעלד**; הוא ניצב לנגד עיני בטיוליו עם העלמה **פליישמאן**, בשעה שאנו, הצעירים, היינו מתבוננים אחריו ותמהים לדעת איך אדם נמוך קומה כל כך כמותו מכיל כישרון כה גדול.

"אלא אם כן (ברור ש) כוחו נובע משפמו הבלונדי הגדול", היינו מתבדחים. ולא אחד מאיתנו הצעירים, נתן דרור לשפמו שלו.

בשנותיו המאוחרות בניו יורק, שוחחנו לא אחת על כך וצחקנו רבות. כעת הוא כבר בעולם האמת ואני מעיד, כי היתה בליבו (תחושה) חמימות רבה לקובלע.

"היתה זו עיר פשוטה, אבל יהודית-עממית", נהג לומר על קובלע.

נו כן, קובלע לא בלטה בשום זוהר מיוחד, אבל מלבושי החולין שלה הקרינו יהדות עמוקה ומושרשת והרבה חכמה עממית. תססו בה פעילויות של חסידים, מתנגדים, משכילים, ציונים וסוציאליסטים ואפילו אידישיסטים, כמו בשאר הערים מסוג זה.

שנותי הצעירות, השקטות, החלומיות בקובלע! בראשית פעילותי הספרותית, שהתנהלה בדירה'לה הקטנה של **אסתר ראבינער** הצעירה, שאומנם לא היתה גימזיסטית, ובשעות היום סייעה לאמה האלמנה בחנותה ב"חולות", אבל בכל זאת היתה בעלת ידיעה רחבה בכל הספרות הרוסית.

"גורקי סקאזאל! אננה ויערביצקאיה סקאזאל!" (ברוסית: גורקי אמר, אננה וירביצקיה אמרה).

הנה עולה בזכרוני הוויכוח הגדול בטריסק לגבי שתי תזמורות הכלי-זמרים של קובלע. זה קבע כי

התזמורת של **סנדר** היא או-ווא! (וואו! בלשון ימינו) וזה דווקא אהב את (התזמורת) של **אשר**.

כאשר התגוררתי בקובלע, ניגן **אשר** באולם הקולנוע היחיד בקובלע, "**אודיאון**". הנה אני רואה אותו לנגד עיני בזקנו השחור כזפת, המונח על הכינור, שממנו נשפכו מעצמם, באפלולית הדוממת של ה"אודיאון", צלילים מתוקים, ליריים. אני הגעתי אז למסקנה, כי ייתכן ש**סנדר** בעל הזקן הצהוב הוא מנצח טוב יותר, אבל אשר הוא ללא ספק כנר טוב יותר.

קובלע! לנגד עיני ניצב הרחוב הראשי שנמתח מחצר הרבי של טריסק דרך החנויות הרבוגניות שסביבן תסס השאון הצבעוני, רב החיות של יידיש, אוקראינית, פולנית ורוסית. (לאחר שעבר על פני החנויות הללו) שינה הרחוב את מראהו ונפל לתוך דממה נימוסית, תוך שהוא עולה אל ה"חולות". (כאן הוא עבר על פני) מגורי העוני היהודיים בבתי העץ הנמוכים שלהם, המסויידים לבן, ומגורי העשירים בבתיים בעלי המרפסות הקטנות ודלתותיהם וחלונותיהם הצבועים, ועל כל אלה פרושה הנאיביות של ביתיות פשוטה, אף כי היא מלווה בריח של פלדה, כאשר עוברים בה בנסיעה על כירכרה מקפצת.

בשנותי המאוחרות יותר, כאשר ביקרתי פעמים מספר בקובלע בתור "האורח מאמריקה", נראתה קובלע בעיני כשוקעת במידה מסויימת. אותה עיר, אבל מוכה. הדמות הבולטת ביותר בעיני היה **משה פערעל**, שדחף לפעילות. מי יכול היה לחשוב, שממתין לו כדור מוות נאצי באמצע הרחובות של קובלע? מי חשב אז, כי כדורים יפגעו בכל היהודים היקרים של קובלע? האם התכוונו לכך בטריסק ובבריסק? (ונעסכיזש, קאמען, מאציעו, לודמיר, לוצק וכל מאות העיירות האחרות, ששאנו בהן חיים יהודיים? מדוע? על מה? על אילו חטאים? אוי לנו, הנותרים, (שעלינו) לשאול שאלות אלה! אבל האם אנחנו יכולים לעשות משהו אחר מאשר רק לשאול? ולשאלותינו הכואבות אנחנו מחפשים הקלה בפנקסים (ספרי יזכור).

נו טוב, שיהיה פנקס! שישאר לדורות, יתבע (תשובות) ויזכיר!

כפי שאתם רואים, ידידי החביבים, התחלתי את מכתבי אליכם בכוונה ליידע אתכם כי אינני יכול עכשיו לכתוב כל זכרונות – והעט השתלחה מעצמה על הנייר. קחו, אם כן גם את זה, ביחד עם דרישות השלום החמות ביותר שלי לכל הקובלאים שפגשתי בביקורי אצלכם בבואנוס איירס.

אולי תבוא הזדמנות ושוב אבקר אתכם ואז נשב שוב יחדיו על חורבותינו ונתכנן בנייה חדשה.

נוכח המתרחש בעולמנו כיום (הכוונה כנראה לפרוץ מלחמת קוריאה), שוב רועדים היסודות של מה שאנחנו מנסים לבנות, ומה שיביא המחר הוא ברגע זה קשה לחיזוי.

הבה נתנחם בשארית הפליטה, והבה נדאג בעצמנו לנטיעה מחדש וללכת קדימה מול כל סופה ואז, סוף כל סוף, נצדיק בעצמנו את הישארותנו בחיים.

שלכם, בקשר עמוק

זישע וויינפער

איסר קמינסקי תנועת הנוער הציונית בקובלע

בשנת 1917, כאשר פורסמה הצהרת בלפור, בה הובטח "להקים למען העם היהודי בית לאומי בארץ ישראל", החלה תסיסה בין הנוער היהודי בקובלע. באותה עת הייתי בקובלע לא יותר משנה. הגעתי לשם מהעיירה הקטנה ראטנע [הנמצאת לא הרחק מקובלע], בה, אגב, כבר היו קיימים חוגי נוער ציוניים. כאן, בקובלע, לא יכולתי בתחילה למצוא את מקומי בקרב הנוער. אבל עד מהרה השתנה המצב. באותם ימים החלו לחזור מרוסיה הרבה מהמשפחות שעזבו את העיר בגלל המאורעות במלחמת העולם הראשונה. בין החוזרים היתה גם משפחת **כאדאראב (חודורוב)**. משפחה מתבוללת למחצה של מי שהיו האנשים העשירים ביותר בקובלע, ששלחו את ילדיהם לגימנסיות ואוניברסיטות ובכלל הראו מעט עניין בחיים הלאומיים היהודיים. ביחד אתם בא גם בנם הצעיר לוסיע. נאה למראה, עשיר בידע ונואם מחונן, הוא החל לרכז סביבו קודם כל את הנוער הלומד, ובמהירות הברק פשטה ברחבי קובלע כולה הידיעה, כי הוא הקים אירגון סקאוטים **(צופים)** בשם **(העברי) "הצופים"**.

סביב לוסיע התרכזו בני נוער במאות, תלמידי בתי הספר היידיים-עבריים ומהגימנסיה של קלארא ערליך, וברחובות החלו להיראות נערים בתלבושות אחידות, עם חליפות חאקי, במכנסיים קצרים ובידיהם מקלות.

שפתו של לוסיע היתה אז רוסית ובנאומו התעמולה שלו היה משפיע ומצית במילותיו המשולהבות את ליבותיהם של צעירים ומבוגרים. כמארגן יוצא מהכלל לא הסתפק בעבודתו בקובלע בלבד, אלא גם החל לארגן את הנוער בעיירות המקיפות אותה, שבהן הקים עשרות קנים והתנועה היתה בתנופה מתמדת של גידול והתרחבות.

ביתו של לוסיע נעשה למה שנקרא המטה הכללי. לשם היו באים כדי למסור "דיווחים". שם היתה מאורגנת "לישכה" נאה, שבחזיתה, מול דלת הכניסה, היתה תלויה תמונתו של באדן-פאוול [מייסד אירגון הצופים הכלל עולמי] ועל הקירות היו תלויות תמונות שונות של אישים יהודיים וסמלים של אירגון הצופים, ומעליהם הדגל הכחול לבן היהודי, ביחד עם **(הדגל)** הירוק של הצופים. באירגון הצופים היו חברות גם נערות, סטודנטיות ותלמידות של בתי ספר שונים וסתם בנות של משפחות מסורתיות מהעיר, אשר – ממש כמו הילדים – לבשו חליפות אחידות וכמה מהן נעשו אפילו מדריכות של גדודים.

בעת חגיגות יהודיות, או בחגים אחרים ותהלוכות בעלות אופי מקומי, בלטה מאוד נוכחות הנוער הזה, בתלבושתו האחידה.

האמת היא, כי אז עוד לא ידענו בבירור מה אנו רוצים, אבל בפאתוס גדול ובהתלהבות, היינו שרים את "התקווה" ושאיפתנו היתה – ארץ ישראל.

לא עבר זמן רב ובקובלע נוסד אירגון נוער שני, בשם "הסתדרות השומר הצעיר". אומנם גם אירגון זה נוסד על בסיס הצופים, אבל אצל השומרים התעסקו, יש לומר, בדרך רחבה **(באופקים רחבים)** יותר. התחילו לחשוב על בעיות לאומיות עמוקות יותר, ולמען החלו בתעמולה ולנהל ערבי דיונים, ובו זמנית לעסוק בלימוד עצמי.

מובן שבין שני האירגונים שררה תחרות. היו שנשארו ב"הצופים" והיו שעברו ל"השומר". בין האחרונים היה גם כותב זיכרונות אלה. מנהיג "השומר" היה ה' **בוים**. בשורותינו היו מלבד הנוער הלומד, גם נערים משכבות ומעמדות שונים, כגון זבנים וסתם ילדים עובדים, שרגשות הלאומיות התעוררו בהם ובחוש הנערי שלהם הרגישו, כי מכל אלה **(מכל הפעילות של האירגון)** ייצא פעם משהו גדול ורב ערך. בשיחותינו הכלליות נהגנו להתעסק מלבד בבעיות לאומיות-ציוניות גם בנושאי ספרות ובעיות אקטואליות אחרות שעלו על סדר היום. הדבר הכניס עוד יותר חיות ועניין בליבם של החברים הצעירים, שהירבו יותר ויותר להצטרף לשורותינו.

נישא על כנפי מחשבותי 30 שנה לאחור, אשרטט לפניכם איך שני אירגוני הנוער חגגו בצוותא ל"ג בעומר אחד.

תודות לאירגון הציוני אצלנו בעיר, התאפשר להביא את (נציג) שני אירגוני הנוער לשבת לשולחן אחד. לי יצא לפעול כנציג של "השומר". ההתכנסות המשותפת התרחשה במטה הכללי אצל לוסיע [הוא סירב לעזוב את חדרו]. לאחר הרבה עמידה על המקח הצלחנו לעבד את האופן שבו יבוצעו הריכוז (של חברי שני האירגונים) ושאר פרטי התוכנית.

(חברי) שני האירגונים התרכזו בחצר בית הספר "הרצליה" [לאחר מכן גימנסיה "תרבות"]. כבר ב-5 לפנות בוקר נראו בני נוער, בחורים ובחורות, עם ילקוטים על כתפיהם ומקלות בידיהם, הנוהרים מפינות שונות בעירנו. אחרי רבים מהם הלכו אמותיהם, המלוות את ילדיהם בצאתם מהעיר, כי היתה זו פעם ראשונה שבני נוער יוצאים לעיר במיצעד ממושם, מעשה חיילים...

בראש הטור צעד ח' (חבר) לוסיע. שני צעדים אחריו, ה' ביום ולצידם החברה שויב ואחרים. כל סגן גדוד וסגן קבוצה, עם חבריהם. דגלים יהודיים ופולניים התנופפו. קולו של ח' לוסיע הקורא: אחת, שתיים, שלוש, ארבע, נשמע למרחקים, ברחובות ההשכמה של קובל. תוואי מצעדנו עבר בדרך לוצק אל החורשה שמצידה השני של הגבעה, כמה קילומטרים מחוץ לעיר. שם החלו שני האירגונים להקים את מחנותיהם. היום עבר בבילויים של אימוני ספורט שונים, תחרויות פיזיות ואפילו משחק שבו ניסתה קבוצה אחת לתפוס את הדגל של הקבוצה השנייה.

לאחר האימונים ["תמרונים" קראנו לכך, בסיגנון צבאי], כאשר הרוחות נרגעו, יצאנו את היער, בהשאירנו הרבה קליפות ביצים במקום. [אל תשכחו כי זה היה ל"ג בעומר, ולא רצינו לוותר על המנהג לאכול ביצים ביום זה].

בלכתנו בחזרה הביתה, בדרך לוצק, הביטו בהנאה אבות, אמהות, אחיות ואחים וסתם יהודים, על צעידתנו הגאה ואצל לא אם אחת נראו בעיניים דמעות שמחה ונחת, בראותן איך הבן או הבת שלהם הולכים ביחד עם כל השאר בתהלכות המצעד הנאה הזה. שירי הלכת לא פסקו והרחק הרחק נישאו קולותינו ב(שירת) "העבודה היא חיינו" ו"קדימה דוהר ז'בוטינסקי". הולכים ושרים, מלאי אומץ ותעוזה אין קץ. אמהות קראו לילדיהם לצאת מהשורות וללכת הביתה, אבל אף אחד מאיתנו לא עזב את השורות משמעת. אף לא עריק אחד. כולם כאחד הלכנו בגשם זלעפות, נרטבנו כמו תרנגולות שנפלו למים, ובכל זאת צעדנו בצעד נחוש ובטוח, בראש מורם: אחת, שתיים! אחת, שתיים! תחת פיקודו של מדריכנו הראשי ח' לוסיע. כבר אז לימדו אותנו המדריכים שלנו את הפסוק שלא להיכנע ולא להיבהל מפני שום הפרעה שעלולה לפגוש אותנו בדרכנו...

הגענו לבית המדרש הגדול שב"עיר". ככל שהיה בית המדרש גדול, הוא התמלא בנערים והורים. לכל אירגון הוקצה מקום משלו. מלבד שני האירגונים הנזכרים לעיל, השתתפו בטקס גם כל בתי הספר ואירגון "מכבי" עם חבריו, שהיו לבושים במכנסיים כחולים מגוהצים חלק וחולצות לבנות, מה שעשה את התמונה הכללית עוד יותר רבגונית.

בשם התנועה הציונית דיבר **ווייסברויט** הקשיש; בשם "השומר" – **ווייסברויט** הצעיר ואת נאום הסיום נשא **לוסיע** בעצמו. הוא דיבר רוסית [אצל ה"שומרים" נהגו לדבר יידיש וגם עברית; לעומת זאת אצל "הצופים" היתה השפה העיקרית – רוסית], אבל מילותיו הראשונות היו (בעברית): אחים ואחיות יקירים. היה זה נאום של מקצוען, שממש הסעיר את הכל.

לא חסרו, כמובן מאליו, מנגינות ושירים, כאשר שני האירגונים גרמו לאחד (להשיגו) לעבור על פני האחר. ולשיר ידע כל אחד מאתנו היטב, והרבה. שכן היה כבר אז כלל, שכל חבר או חברה חייבים לדעת לפחות עשר נעימות עבריות. ובכך, אכן, היה לנו במה להתגאות. לבסוף נעל המיבצע הנאה והמרשים בשירת "התקווה".

מאז ואילך החל הנוער להשתתף באורח פעיל באסיפות (בפעילויות) למען הקק"ל, כגון איסוף מעות חנוכה, להעביר "שלח מנות" (משלוח מנות בפורים) וכרטיסי שנה טובה, הרקת קופות וכו'. כאשר נערך "יום פרח" (יום התרמה) לטובת מישהו שאיננו ממוסד (בלתי מפלגתי), היה כל אירגון חייב להעמיד לרשות המיבצע מספר מסויים של זוגות מתרימים. והיה יפה לראות את הזוגות הנחמדים, נערה ונער, מהלכים ברחובות קובל עם סרטים כחולים-לבנים על החזה והזרוע, עם סל ביד ומתרימים את עוברי האורח למטרה נחוצה, כשהם מצמידים פרח לדש המעיל של כל תורם. בתום יום ההליכה בעשרות רחובות וסימטאות של קובל, היו זוגות המתרימים העייפים מתרכזים במקום מסויים ושם היה הכסף שנאסף צריך להימסר. הצמד שאסף את הסכום הגדול ביותר, היה מקבל אות הצטיינות.

כעבור זמן קצר, הוקם "החלוץ", אירגון שכבר היה לו קשר ישיר עם עלייה ממשית לארץ ישראל. (במסגרתו) אורגן בית מלאכה לנגרות וכעשרים בחורים החלו ללמוד את המקצוע, כדי להתכונן לעלייה.

"החלוץ" איגד בשורותיו חברים מאירגוני הצופים וגם צעירים אחרים, ללא שום שייכות [עד אז], מבלי לדחות איש⁽⁹⁾. בית המלאכה נמצא אצל מאניש רוזין במאפיית המצות, והמדריך היה הנגר המקצוען הטוב שלמה כזשיק.

באותה שנה [1921] נערך בקארלסבאד הקונגרס הציוני (הראשון של) אחר מלחמת העולם הראשונה ואנו החלטנו לשלוח (לשם) נציג ישיר שלנו. נבחר, כמובן, לא אחר מאשר חבר לוסיע. ישנם בוודאי עוד חברים הזוכרים באיזו שמחה ליוונו את חברנו, נציגנו, עד תחנת הרכבת. השירים והנעימות (ששרנו אז) עוד מצלצלים באוזני עד היום. ח' לוסיע ניצב על הרציף ונפרד מכולנו בברכת "היה מוכן!" וכולנו כאחד הרעמנו: "תמיד מוכן!".

באיזו עליצות המתנו לקראת שובו של ח' לוסיע. (כשעמד להגיע) יצאנו עשרות חברים אל תחנת הרכבת כדי לקבל את פניו. ובאיזה חוסר סבלנות חיכינו לשמוע את דיווחיו על הקונגרס. בהנאה גדולה שמענו ממנו על השיחות שהיו לו עם המנהיגים הגדולים ביותר של אותו זמן, ובמיוחד עם אהוב הנוער – זאב זשאבאטינסקי (ויבטינסקי). מאז ואילך התעסקנו בעבודתנו הציונית היום יומית ביתר להט והתמסרות. התקרבו הבחירות לסיים (הפרלמנט) הפולני הראשון (פולין זכתה בעצמאותה המחודשת רק אחרי מלחמת העולם הראשונה). כידוע, הלכו המיעוטים הלאומיים לבחירות יחדיו בבלוק אחד, תחת המספר 16. כבר אז לקחנו חלק אקטיבי בחיים הפוליטיים. באסיפת נציגים של כל המפלגות דיבר בשם הנוער ח' לוסיע ולקח על עצמו את האחריות, שהוא וקבוצתו יבצעו את העבודה הטכנית של הדבקות פלקטים, חלוקת פתקאות, שמירה על הסדר וכולי – ומשימות אלה בוצעו על ידינו באופן הטוב ביותר. אנחנו גם יסדנו חוגים להשתלמות עצמית, כדי להתעמק בשורה של בעיות בלתי ברורות לנו וכדי להיטיב ללמוד את השפה העברית. התחלנו אז גם להלחם ברוח ההתבוללות, ששלטה בהרבה צעירים בשורותינו, ופעילותנו הביאה תוצאות טובות. התחילו לבוא שליחים של מיבצע קרן היסוד ואנחנו הצעירים לקחנו תמיד חלק פעיל בעבודה זו, במלאנו בשלמות את המשימות שהוטלו עלינו.

נהגנו גם לארגן "ערבים" בהם הצגנו תמונות היסטוריות שונות, והתמסרנו רבות לאימונים גופניים. פירמידות האנשים שנהגנו להציג בצורה כה אמנותית, כבשו מאוד את לב כל רואיהן. משחק הכדורגל היה גם הוא ענף חשוב בתנועת הספורט שלנו, ו"מכבי" קובל הצטיין לעיתים קרובות בתחרויות עם אירגוני ספורט אחרים.

אני זוכר כאשר באו לקובלע מנהיגי הפועלים – כיום בישראל – ה"ה מערעמינסקי ובענקאווער, והחלו להעמיק את שורשינו ברוח החלוצית, וחי' בענקאווער (בנקובר) נעשה לזמן מה תושב בקובלע ובהנהגתו קיבלו אירגוני הנוער הציוניים מראה אחר לחלוטין, והודות לכך התחילו בהדרגה להתרחק מהעקרונות הצופיים גרידא ונעשו יותר חלוציים ברוחם ובמעשיהם, עד כדי כך שהחלו לנסוע קבוצות שלמות של חברים לארץ ישראל.

קבוצות החברים הראשונות נסעו בשנים 1923 – 1924 ולאחר מכן נסעו עוד חברים; וככל שעבר הזמן נסעו רבים יותר ותכופות יותר. ומאז ואילך החל הנוער הקובלאי לתפוס מקום וחלק חשוב בעבודת הבנייה של ארץ געגועינו הישנה-חדשה. כיום אפשר לראותם בקיבוצים ובמושבי עובדים, בהגנה, כפקידים וכן הלאה.

ח' לוסיע היה גם הוא בין ראשוני העולים וכעת הוא קצין ראשון באונייה ישראלית, שבוודאי הביאה עשרות ומאות עולים יהודים לחופי ישראל. נכון כי מספר חברים עזבו את הארץ בגלל התנאים הגרועים של אז, אבל הם עצמם אף פעם לא התאכזבו מאידיאל ציון שלהם וממשיכים בלהט ובנאמנות, בעבודתם למען ציון בכל מקום שבו הם נמצאים.

צרות בזיכרוני טקס אזכרה בעקבות אירועי תל-חי (מאורעות 1921), שבהם נפלו הסופר האלמותי י.ח. ברענער (טעות: ברנר נרצח ביפו במאורעות 1921), יוסף טרומפלדור, חנה טשיזשיק ואחרים. דבריו של טרומפלדור הגוסס: "אין דבר, טוב למות בעד המולדת", הפכה לסיסמה בקרב הנוער הציוני שלנו ודוגמת גיבורי תל חי נעשתה לגבינו נוסחה בסיסית שאין להפריכה. אני נזכר גם ב"מיבצע הרצל", שבו אנחנו, הנוער, נטלנו חלק. העלינו אז הצגה שנקראה "חלומו של הרצל". בתפקידים הראשונים הופיעו ח"ח בויס ושווארץ, עמם השתתפנו כקבוצת שחקני מישנה. ישבנו ב"יער" ליד מדורה, רדומים, כשלפתע מופיע אצלנו בחלום ד"ר הרצל ומראה לנו את הדרך לשם, לציון. חברים זוכרים בוודאי את הרושם הגדול שהתמונה עשתה על כל הנוכחים.

היו לנו ספריות נוער, עם ספרים בכל שלוש השפות: יידיש, עברית ופולנית. קראנו בחשק רב. לעיתים תכופות קיימנו ויכוחים עם חברי מפלגות מתנגדות, אירגנו ערבי-ארגזים (כנראה הכוונה לדיונים תחת כיפת השמיים, שהמשתתפים בהם ישבו על ארגזים) ומשפטים ספרותיים, כאופנת הימים ההם.

קיימנו דיונים וניהלנו מה שנקרא משפטים על עניינים שונים : פוליטיים, יום-יומיים וספרותיים, שהביאו יותר ידע, הבהרות וחיים, לחברי תנועתנו.

"השומר" הוציא ירחון (בשם) "על המשמר". שיתפו פעולה איתו רבים מצעירי קובל האינטליגנטיים. קלמן ליס פירסם שם לראשונה את שיריו הראשונים, שהתקבלו טוב מאוד. בין המשתתפים בירחון היו גם ח"ח (החברים) : בויס, פאדסטאווקא, גילדווארג, ל. אליצקי ואחרים. הירחון שימח אותנו ותלינו בו תיקוות גדולות, שהוא יהיה שימושי מאוד לנו, הן מבחינת הסברה והן מבחינה מפלגתית. אלא שלמרבה הצער לא יצא הירחון הזה יותר מפעמיים.

* * *

מאמר צנוע זה מבוסס על זיכרונות ממיקטע הזמן של 1917 עד 1924, כאשר היגרתי לארגנטינה. חברים רבים מהאירגונים הנזכרים לעיל נמצאים עכשיו בישראל. מספר נכבד מהם התפזרו בארצות שונות על פני תבל, אבל הם ממשיכים בעבודתם המבורכת למען אידיאל ציון שלהם, בכל מקום שבו הם נמצאים ; ואחדים מאותם חברים תופסים כעת מקומות חשובים בחברה ויש ביניהם בעלי תפקידים נכבדים במפלגות ציוניות ואפילו מועמדים ונציגים בקונגרסים הציוניים.

* * *

היה נוער, יקר, חביב ואידיאליסטי ; הופיעה יד תליין רצחני, היטלר יימח-שמו, וחתך לגזרים נוער זהב זה. יהיה זכרם של כל הנספים, חברינו האהובים, קדוש ויקר לנו לנצח נצחים ושמותיהם, כשמות הקדושים, יוזכר בכבוד.

קבוצה של "הצופים" בטיול מחוץ לעיר. במרכז – לוסיע כאדאראו (חזורוב)

פרידה מלוסייע כאדאראוו [במרכז], עם נסיעתו לקונגרס הציוני בשנת 1921.

קבוצה של חברי "מכבי"

קבוצה של חברי מכבי. על התצלום עצמו כתוב: שנת תרפ"ב (1922) קובל

תזמורת המנדולינות של "מכבי"

הנהלת פועלי ציון, על שם "בער באראכאו" (דב בורוכוב).
יושבים מימין לשמאל: סקוף, קפלושניק, ריז, ישכר אלטר ובירל.

שימקע אייזן וראָזא בריזעלי ב"יום פרח" עבור "בית יתומים" בקובלע.

מועדון הספורט בגימנסיה של קלארה ארליך

פירמידה של קבוצה מ"השומר הצעיר"

"פירמידה" של "השומר הצעיר" הקובלאי

כוכבא" בקובל.

הנהלת "בר

יושב ראש – ליובצה ויישטיין, ראשון משמאל – פייבל פרנקפוביץ, השני – ישראל חיים פנטורין.

חיים מלמד

תנועת העבודה הקובלאית (בשנים 1903-1906)

בשנת 1903, כאשר בערים הגדולות של רוסיה הצארית [כולל ליטא ופולין] התלקחה תנועת הפועלים המהפכנית, והתופעה החלה להתרחב אל הערים והעיירות הקטנות יותר בארץ, והגיעה גם אלינו, לקובל, התחילה הקבוצה הראשונה של מנהיגי הפועלים בעירנו לארגן, בגיבוי המלא של אירגון הפועלים היהודי "בונד", את הפרולטריון היהודי בקובל. קבוצת המנהיגים הזאת כללה את החברים הבאים: הסטודנט **גולדברג**, רופא השיניים **קרטשמאר [קרצ'מר]**, **חיים וויינטרויב [וינטרוב]** והסטודנטית העלמה **גאכברג [הוכברג?]**.
אסיפת הפועלים הראשונה התקיימה בעיר הישנה, בבית משפחת **רודמאן [רודמן]**. להזמנה לפגישה זאת נענה מספר גדול של עובדים במקצועות שונים: חייטים, סנדלרים, נגרים, בנאים, פועלי דפוס, זבנים ["פריקאזטשיקעס"] ואחרים.
סדר היום של האסיפה היה כדלהלן: 1. ייסוד קולקטיב [ועד] שירכז את כל הפועלים היהודיים באירגון "בונד". 2. הקמת ספרייה. 3. בחירת ועדת תרבות ו-4. הכנת אתרים לאסיפות.
בעיקבות האסיפה הראשונה התעוררה תסיסה גדולה בקרב כל הפועלים. ברחוב יורידיקא נמצא "טשאניע" [בית תה], בו נהגו לפנים ללגום כוס תה, אבל גם ניצלו את ההזדמנות לנהל ויכוחים ודיונים.
האיזור שהשתרע מרחוב יורידיקא עד לגשר הראשון [שזכה לכינוי "בורסה"], הפך למקום מיפגש, בו אפשר היה להתכנס יום יום לאחר העבודה.
לאחר שהפועלים התארגנו כך, הוחלט לפתוח במאבק לשיפור תנאי החיים שלהם והאמצעי לכך היה שביתות. ראשונים לשבות היו עובדי החייטות והזבנים.

הדרישות שלהם היו: ביטול השכר לפי חתיכות [אצל החייטים], קיצור יום העבודה והעלאת המשכורות. ב"בונד" התארגנו גם קבוצות פועלים ממקצועות אחרים, על פי מקצועם. הקבוצה הפעילה ביותר הייתה של ה"פריקאזטשיקעס", שהקימו ספרייה משלהם, הכריזו על שביתות ובכלל נטלו חלק אקטיבי בכל עבודות המפלגה, עסקו בשליחויות פוליטיות סודיות והעבירו הנחיות על פי הוראות ההנהלה המרכזית של אירגון ה"בונד".

בשנת 1905, כידוע, פרצו בכל רחבי רוסיה מהומות של עובדים מהפכניים ובערים הגדולות הושבתו בחודש אוקטובר כל מפעלי התעשייה. גם הרכבות הושבתו. הכל שותק ואי השקט במדינה גדל מיום ליום.

הממשלה הצארית הוכרחה להתחשב במהומות המהפכניות ובדרישותיהם הצודקות של המוני העובדים. ב-17 באוקטובר באותה שנה, פירסם הצאר "הצהרה", בה נאמר כי יוקם "נאסודארסטווענאיא דומא" [פרלמנט], ויונהג שוויון בין כל אזרחי המדינה. יותר לקיים אסיפות, להקים מפלגות פוליטיות ויונהג חופש עיתונות. העם קיבל את ההצהרה הזאת בחגיגות ובשמחה וראה בכך ניצחון של הפועלים וההמונים וחגגו את הניצחון הזה בהפגנות בכל רחבי המדינה.

גם אצלנו בקובל התקיימה ב-18 באוקטובר 1905 הפגנת פועלים גדולה. ביחד עם עובדי הרכבת, נטלו בה חלק כמה אלפי אנשים. הונפו בה דגלים אדומים וכרזות שונות של מטרות הפועלים. בראש ההפגנה צעדה תזמורת ולצד המון המשתתפים פסעו פועלים נושאי לפידים. התהלכה השתרעה מהעיר הישנה דרך רחוב לוצק הארוך עד לתיאטרון הרכבת שנמצא ליד ה"דפו" (בית המלאכה של הרכבת?).

לכל אורך הדרך ניגנה התזמורת את ה"מארסעליעזע" (ה"מארסייז" הצרפתי) ושירי פועלים אחרים הושרו על ידי המשתתפים בתהלכה. כל זאת – בליווי קריאות נגד הממשלה ונגד המיניסטרים הרודנים.

כשהם מוקפים שוטרים וז'נדרמים נכנסו המפגינים לתיאטרון, אבל מחוסר מקום נותר חלק גדול של ההמונים בחוץ.

מעל במת התיאטרון הסבירו נואמים את המשמעות של ההפגנה וקראו לפועלים להיות תמיד מאורגנים וגם להבא לעמוד על המשמר. לאחר סיום האסיפה בתיאטרון, התפזר הקהל בשקט ובסדר. לא התרחשו כל תקריות ואיש לא נעצר.

העם חלם והתכונן לקבל את הזכויות המובטחות לו. כל העיתונות הליברלית והדמוקרטית במדינה פירסמה מאמרים על השגת הניצחון של העובדים והעם. בפרשנויות שהופיעו בעיתונות הובהר, כי הממשלה הצארית הריאקציונרית נאלצה בלחץ הפועלים וההמונים לפתוח דף חדש בתולדות רוסיה, בדומה למה שאירע בצרפת לאחר המהפיכה הצרפתית. אבל זה לא קרה.

הממשלה הצארית אכן אישרה קיומן של בחירות ל"דומא" הראשונה, אבל בה בעת הפעילו השלטונות לחץ ריאקציונרי חזק נגד מפלגות הפועלים ונגד התנועה המהפכנית. גם אצלנו בקובל נערכו תיקונים (בהקלות) ומעצרים. רבים ממנהיגי הפועלים נשפטו על פעילותם המהפכנית והוגלו לסיביר למשך שנים.

אבל מבלי להתחשב בדיכוי התקיף של העובדים ואירגוניהם, על ידי הממשלה, המשיך ה"בונד" בפעילותו, כמובן תחת מעטה של סודיות. אסיפות תכופות נערכו אצלנו ובהן נהגו להרצות ולדון בבעיות שונות של פועלים ושל תרבות, שעודדו וכיוונו את המוני הפועלים היהודיים במאבקם המתמשך לחיים טובים וחופשיים יותר.

ב-9 בינואר 1906 התקיימה בקובל הפגנת דמים של תנועת הפועלים המקומית. אותו יום נודע לנצח בהיסטוריה כיומו של הכומר גאפון, שרימה במעשיו הפרובוקטיביים אלפים רבים של פועלים בפטרבורג והוליך אותם אל (ארמון) הצאר, כדי לבקש ממנו לחם וחופש. אלא שכתשובה הכינו להם (השלטונות) תותחים ורובים והרבה אלפי פועלים עם נשותיהם, שנשאו את ילדיהם בזרועותיהם, נורו באותו יום. מייד עם היוודע אירועי הדמים העצובים שהתרחשו בפטרבורג, קיימו מפלגות הפועלים בכל המדינה צעדי מחאה והכריזו על יום זה של ה-9 בינואר כיום אבל, לזכר הפועלים שנפלו קורבן. גם אצלנו בקובל נערכה הפגנת פועלים ענקית. לפי דרישת הפועלים נסגרו כל החנויות ומבלי להתחשב בכך ששוטרים, ז'נדרמים וחיילים סיירו ושמרו ברחובות, התרכזו ב-10 בבוקר בדרך לוצק אלפי פועלים שהתכוננו לאקט מחאה. אבל לפתע פרצו לתוך המון הפועלים חיילים ושוטרים רכובים על סוסים ובחרבותיהם השלופות חתכו וחבטו בכל מי שנפל לידם. דם הפצועים זרם כמים. כמה פועלים נכבלו לרתמות הסוסים ונגררו כך לאורך כל דרך לוצק ולאחר מכן הושלכו לכלא. רבים מהם הוגלו לסיביר לשנים ארוכות. יום ה-9 בינואר 1906 ייזכר לנצח על ידי כל מי שנטל חלק באותו יום בהפגנה העקובה מדם של תנועת הפועלים הקובלאית.

בשנים שלאחר מכן, 1906-7, דוכאה מאוד תנועת הפועלים המקצועיים והפעילות של ה"בונד" ועבודת המפלגה נאלצה להתנהל בתנאי סודיות וקונספירציה. גם הקבוצות השונות של הפועלים המאורגנים נאלצו לנהל את פעילותם בסתר. לא הייתה להם כל רשות להתארגן, לא הותר להם לקיים אסיפות בחופשיות וכו'. מקומות המיפגש שלהם הותקפו לעיתים תכופות על ידי המשטרה שסגרה אותם. באוקטובר 1906 הותקף כך על ידי ז'נדרמים, מרכז אגודת הזבנים. התוקפים מצאו שם ספרות בלתי לגאלית ומנהיגי האגודה נעצרו. לאחר שישה חודשי מעצר, הם נשפטו להגלייה ללב רוסיה ולסיביר לכמה שנים.

בזאת נקטעים זכרונותי מתנועת הפועלים אצלנו בקובל.

סיפר: א. י. גאלפערין (הלפרין) רשם: ב. באלער (בלר)

זיכרונות מקובל

כאשר באתי לקובל בשנת 1906, רציתי כמובן, כחבר מפלגת הבונד, לחיות בצוותא עם חברי מפלגתי והתחלתי לחפש קשר עמהם. היתה זו השנה שלאחר כשלון המהפיכה הרוסית של 1905, ותנועת העובדים דוכאה ונרדפה על ידי ממשלת הצאר בכל רחבי המדינה. למרות זאת מצאתי בקובל אירגון בונדיסטי קונספירטיבי מאורגן היטב. בין חבריו פגשתי את החברים שיע ליס, מנהיגת הבונד בקובל, העלמה האינטליגנטית ליזע פאמעראנץ (ליזה פומרנץ), גדליהו וואפניארסקי, אידל מילער (יהודה מילר), משה סעגאל (סגל) [שהיה מזכיר הרב בריק], וואלאדיע (וולודיה) בריק וגם את גאלדענבערג (גולדנברג) שזה אך סיים את לימודיו כעורך דין ואנשים אחרים, בלתי מוכרים לי, שביניהם היו הרבה פועלים מבריסק, אשר נשארו בקובל מהזמנים שבהם בנו את תחנת הרכבת החדשה.

ערכתי היכרות עם כל הנזכרים לעיל ועם רבים אחרים, ששמותיהם פרחו מזכרוני. נהגנו במשך שנים מספר להיפגש לעיתים קרובות בסתר ולקיים את הרצאותינו התיאורטיות וויכוחים על נושאים מפלגתיים ופוליטיים. [אני אומר "תיאורטיות", כי כל עבודה אירגונית מעשית הרי לא יכולנו ולא הותר לנו לנהל]. קיוונו, כי במשך הזמן נוכל לעשות משהו ממשי בשביל תנועת העובדים. לעומת זאת היתה התנועה הציונית חופשית לפעול ועל כן כבר היתה אז כוח מאורגן משמעותי בקובל. משום כך, כאשר [לאחר כמה שנים] לא יכולנו, חברי ה"בונד", להמשיך במפגשינו במועדון שלנו אפילו בסתר [מאחר שריגלו אחרינו ורדפו אותנו נמרצות], התחלתי כמו הרבה בונדיסטים אחרים, להיכנס למועדון הציוני, שלעומת החדרון הסודי הבונדיסטי שלנו, היה כארמון. שם, במועדון הציוני, מצאנו את כל העיתונים וכתבי העת הארציים ואף כאלה מחו"ל, בשפות שונות, וכן ספרייה מאורגנת היטב. בערבים, לאחר העבודה, נהגנו לבלות שם ולשחק. מי בדמקה ומי בשח. לעתים קרובות נערכו גם ערבי התרמה וויכוחים ציבוריים על בעיות לאומיות שונות, ענייני תרבות וכן הלאה. שם, במועדון הציוני, נהגנו להיפגש מייד עם כניסתנו, עם הסופר המתחיל **יונה ראזנפעלד (רוזנפלד)**, יליד העיירה טשארטאריסק, לא הרחק מקובל [לפי ז. רייזען (רייזן) הוא נולד בראפאלעווקע. – המערכת]. הוא התגורר אז ברחוב תחנת הרכבת הישנה (**סטרה קוליובה**), לא הרחק מהמועדון, ונהג, כמו שאומרים, לבוא לשם תכופות ולשוחח עמנו בנעימות ולספר מעשיות מעניינות שונות. הוא גם סיפר דברים על עצמו, כגון איך החל לכתוב. לדבריו, זה היה תודות ליל. פרץ, שעימו נפגש במקרה באודסה [ולאחר שהראה לו את הסיפור הראשון שכתב], הוא, פרץ, שיכנע אותו להמשיך לכתוב וכך הוא נעשה לסופר. אני זוכר איך יונה ראזנפעלד קרא לפנינו שם במועדון, כמה מסיפוריו הראשונים, עדיין מכתב יד. היו ביניהם: "המתחרים" [יצירה שכידוע הועלתה על הבמה לאחר שנים רבות, על ידי מוריס שווארץ, וזכתה להצלחה גדולה, כאן בבואנוס איירס], "גנב" ואחרים. אני נזכר איך ישבתי ליד שולחן קטן והוא, **יונה ראזנפעלד** לידי. הוא ניסה אז כל הזמן לשכנע אותי כי טוב לרחוץ בנהר בחורף. לדבריו הוא עצמו עושה זאת, אפילו בכפור הגדול ביותר, בחור בקרח של הנהר הקפוא...

לאחר זמן נסע **יונה ראזנפעלד** לוורשה. אז הוא כבר זכה להכרה כסופר יידי מוכשר, ושם, בוורשה, החל לעבוד בעיתון "דער מאמענט" (**הרגע**). אני זוכר גם איך אנחנו בקובל, ידידיו ומכריו, קיבלנו את סיפורו "נפלת", הסיפור הראשון שלו שהודפס ב"דער מאמענט". איזו הנאה גדולה היתה לנו מהצלחתו האמנותית. כל יצירה חדשה שלו שהודפסה, העברנו מיד ליד. קראנו אותה בצוותא, השמענו את הערותינו וקיימנו דיונים אודותיה. ראינו אז, כי **יונה ראזנפעלד** גדל ונעשה לסופר יידי גדול. אפשר לראות שהערכנו אותו נכוחה, מכך שכידוע הוא נסע לאחר מכן עם אשתו לצפון אמריקה ושם כתב במהלך תקופת יצירתו הרבה סיפורים אמנותיים מקוריים, שהנציחו אותו בספרות היידית כאחד מהסופרים והמספרים הטובים ביותר. תודות לכך, הוא זכה בהצלחה ובהכרה מצד המבקרים היידיים הטובים ביותר.

ברצוני לספר כאן מעט על "התיאטרון" בקובל: בתחילה היו בעיר שני אולמות תיאטרון, ה"זשעלעזנאדראזשנע" [של הרכבת] וה"אכשטשענסטווענע קלוב" ברחוב בולווארנע (**רחוב לוצקה**) [לאחר מכן נוספו אליהם אולמות התיאטרון והראינוע "עקספרעס" (**אכספרס**), "אודעון" (**אודיאון**) ואחרים]. בעצם לא היתה בקובל כל להקת תיאטרון קבועה. אבל הודות לכך שקובל היתה צומת מסילות ברזל חשוב, עצרו בה לעיתים קרובות להקות שונות, רוסיות, אוקראיניות ויהודיות, שערכו מסעות הופעות ברחבי האימפריה הרוסית הגדולה, והעלו בעיר הצגות תיאטרון.

שחקנים של התיאטרון הקיסרי נהגו לעצור בקובל בעת שעברו בה במסעות הנופש שלהם. שחקנים כדאלסקי, קאזשעוויניקאו ואחרים, נהגו להופיע ב"האב" של סטרינדברג ומחזות קלאסיים אחרים. האחים השחקנים אדלגיים והשחקן הנודע דאז ארלעניעו (**ארלניב**), כולם נהגו לבוא אלינו לעיתים תכופות עם להקותיהם ונהגו להופיע במחזות כמו המלט, אותלו, אוריאל אקוסטא, ראזבוניקי ואחרים. מבין הלהקות היידיות באו לעיתים תכופות להקת קוזיק, שבתחילה דיברה בהופעותיה בדיאלקט גרמני ואחרי כן כבר ביידיש טהורה. גם להקת קמינסקי, ה"ווילנער טרופע" ואחרות נהגו לבוא מפעם לפעם לקובל ויהודי קובל תמיד נהרו לכל ההצגות ונהנו מההופעות האמנותיות האיכותיות.

היה בעירנו גם חוג דרמטי [שנקרא בזמנו "ליוביטעלסקי קרוזשאקי"]. החוג הדרמטי הורכב מכעשרים איש, ביניהם כמה כשרונות מעולים, כמו פוגאטש (פוג'ץ), קיוואוק (קיווק), ניימארק (נוימרק), העלמה בורשטיין ואחרים.

החוג הדרמטי הזה נהג להופיע רבות לטובת אירגוני רווחה שונים בקובל עצמה וכן לטובת מוסדות בעיירות קטנות מסביב לקובל, לשם הזמינו אותם כדי להעלות מופעי תיאטרון ללא כל תשלום. אם אני כבר מספר זכרונות מהחיים היהודיים בקובל, אי אפשר לא להזכיר משהו על בית הכנסת הגדול של קובל, שהיה יוצא דופן בין בתי הכנסת ואשר נכרכו סביבו אגדות שונות. בית הכנסת נבנה במשך תקופה ארוכה. שני אנשים, בעלי בתים מכובדים בקובל [אחד מהם היה משה היינאך (משה הינדך)] טיפלו בזה אחרי זה בבניית בית הכנסת, ותוך כדי כך נפטרו. יהודי קובל ראו בכך סימן רע וחששו לחזור ולהמשיך בבנייה.

במשך שנים ניצבו הקירות הבלתי גמורים ושאר חלקי בניין שלא הושלמו, כאילו הם מבקשים תיקון. עד שקם בעל בית מכובד אחר, ר' מיכל קאדיץ (קדיץ) [שהיה עורך דין ערמומי] והחליט ללא מורא, שיהיה מה שיהיה, להתמסר לעבודה בלב ונפש, ולא מצא מנוח, עד שבניית בית הכנסת הסתיימה בשלום. יהודי קובל, ובעיקר בעלי הבתים בעיר, שאהבו מריבות, בוודאי קינאו בו, בקאדיץ, ולא נאותו לתת לו את הכבוד הגדול על כך שסיים את הקמת בית הכנסת. אני זוכר שהיה איזה מאבק ומחלוקת סביב הצבת לוח זכרון לכבודו בבית הכנסת. קאדיץ דרש נחרצות, לתלות לוח כזה על הקיר ולציין בו מפורשות שהוא זה שסיים את הבנייה.

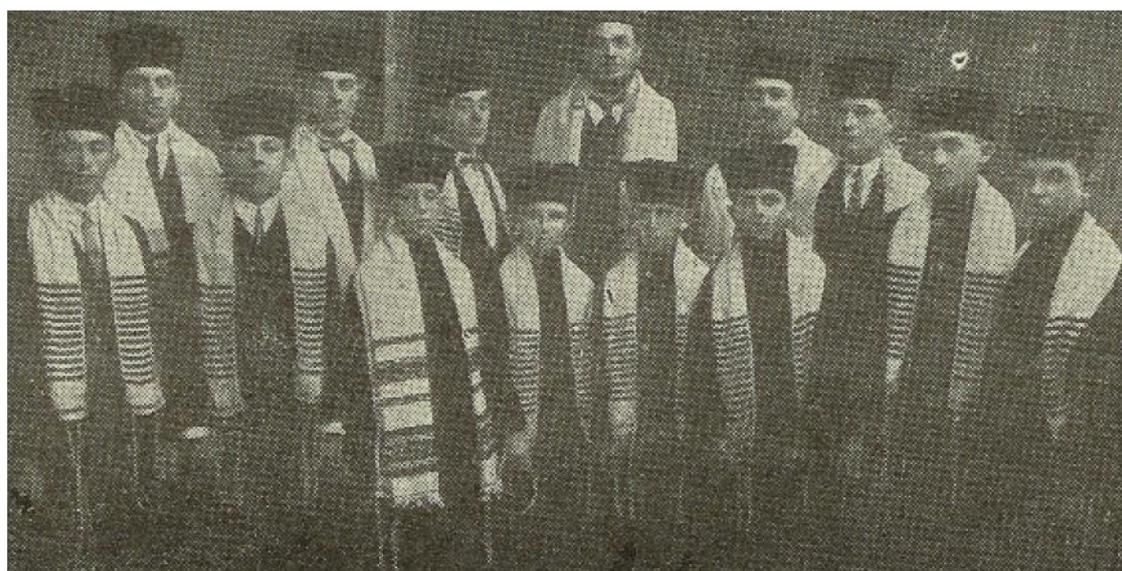
המחלוקת הסתיימה בכך שבאחד הלילות הצמיד קאדיץ במו ידיו לוח כזה על הקיר. כשראו מתנגדיו שזוהי עובדה מוגמרת, כבר לא היתה להם ההעזה להוריד את הלוח ממקומו וכך הוא נותר תלוי על הקיר עד לזמן האחרון.

כחזן הראשון של בית הכנסת הובא החזן מאיר פיסאק מברדיצ'ב עם מקהלתו ועם המנצח אהרעלע (אהרילה) פיינטוך. מאיר ברדיצ'ב התפלל בשבת בבית הכנסת ותפילתו מצאה חן בעיני הכל. כמה ימים לאחר מכן הוא ערך קונצרט בתיאטרון "זשעלעוונע דאראזשנע" וכאן הצטיין המנצח אהרעלע פיינטוך ביצירותיו המעולות ובזמרתו. הצלחתו היתה כה גדולה, עד שנחתם עמו הסכם שישמש כחזן של בית הכנסת הגדול החדש. הוא אכן היה אהוב על העיר. גם ממקומות סמוכים ורחוקים מסביב לקובל, נהגו לבוא להעזין לו בהנאה משירתו ומתפילתו המתוקה. מאוחר יותר, בימי מלחמת העולם הראשונה, נסע אהרעלע מקובל [כי הוא הוזמן לשמש כחזן בבית הכנסת בראדסקי בקייב]. במקומו באו חזנים נודעים שונים, כגון קאמענעצקי (קמנצקי), החזן הגרודנאי ציפרוס, חזן מקישינב וגם (החזן המפורסם בעולם היהודי) סירוטה הופיע פעמיים בקובל. גם החזן זינגערמאן (זינגרמן) מפטרבורג הופיע ונתקבל כחזן העיר (של קובל). עם זאת יש לציין את העובדה, שאהרעלע לא נשכח לעולם ותמיד נהגו לדבר עליו.

זינגערמאן, שהיה בעצמו מוסיקאי גדול וחזן בעל ידע [הוא הוזמן מקובל לצפון אמריקה], נדרש על ידי הציבור לשיר את יצירותיו של אהרעלע, עד כדי כך אהבו בקובל את קטעי החזנות שחיבר ועד כדי כך הם נחרתו בזכרון יהודי העיר. כולנו, הקובלאים, אפילו כאן בארגנטינה, עדיין זוכרים יצירות אלה עד עצם היום הזה.

האגודה הדרמטית-מוסיקלית היהודית בקובל. (על התצלום כתוב: 1917 – 1927 ליוול העשור)

החזן זינגערמאן (זינגרמן) [במרכז]. מימין – דינער (דינר). משמאל – כאלאט (חלט)

ל. באיאן (באיין) (מכסיקו)

קובל – עיר המחוז שלנו (רעיונות, מיפגשים ואישים)

במרחק חמישים קילומטר מעיר המחוז קובל, על אם הדרך קובל-בריסק, משתרעת העיירה ראטנע. הדרך עוברת ממזרח למערב ומחלקת את העיירה לשניים. בצד צפון מתגוררים התושבים הנוצריים של העיירה. בצד הדרומי נמצאים השוק הרבוע והרחובות הראשיים והעורפיים, בהם מתגוררים קרוב ל-1500 יהודים. הדרך היא החיבור היחיד של ראטנע לעולם הרחב. למזרח היא מתמשכת עד לקובל ולמערב – עד בריסק דליטא.

כלכלית, היתה העיירה ראטנע מחוברת מאוד עם שתי הערים אחרות – קובל ובריסק. לצעירים המתבגרים לא היה לעיתים תכופות מה לעשות בעיירה (שלנו) חסרת התעשייה, והם נהגו לעקור אל הערים הגדולות יותר, כדי לחפש בהן עבודה ותעסוקה. קובל ובריסק היו התחנות הראשונות שלהם בדרכם לעולם הגדול. מאז תחילת זכרוננו, נהגו העגלונים של ראטנע לצאת בחברותא מדי יום חמישי-שישי בשבוע, בעגלות המשא שלהם, עם או בלי נוסעים, בדרך הרחבה למזרח ולמערב, כלומר לקובל ולבריסק, ולחזור תמיד לקראת שבת, כשהן עמוסות בכל טוב. בימי שישי, בערך ב-12 בצהריים, היו נראות העגלות העמוסות נכנסות לשוק הרבוע ופורקות שם את הסחורות ליד החנויות השונות. בעוד שמבחינה כלכלית היתה העיירה ראטנע תלויה בערים האחרות שלה, לגמרי לא ניכר היה שיש ביניהן איזה קשר שהוא מבחינה חברתית או תרבותית רוחנית. לא היה בכך צורך והקשר לא היה קיים. הסיבה: אורח החיים היהודיים בעיירה, כמו בעיר, נקבע והוסדר כבר לפני דורות רבים. החיים היהודיים היו מבוססים על הרגלים תרבותיים רוחניים שנתמכו על ידי הדת והמסורת וכמעט לא נזקקו לפעילות חברתית או תרבותית שתחרוג מגבולות היישוב. המנהגים הממושעים, ההתנהגות הנורמטיבית של שבת ויום טוב, של חתונות ובריתות, טקסי שלום זכר ובר מצוה, אלה בלבד היו הקשר שחיבר בין יישובים יהודיים. לעיירה היה רב משלה, דיין משלה, סופר משלה, מלמדים משלה, שמשים ותלמידים שאורח החיים הרוחני שלהם התנהל על ידיהם בעצמם ולא היה כל צורך באפטרופוסות או בסיוע רוחני של הערים האחרות הבוגרות והמכובדות. אם הרב, התלמיד חכם, היה מתכתב עם גדול בדורו בעניין דין תורה מסובך, או בעניין סוגיה קשה בלימוד, היו אלה בדרך כלל עניינים אישיים ולא היתה לכם כל שייכות לקשרים הרוחניים של החברה המקומית כולה. פעילויות כמו כתיבת ספר תורה, מינוי רב, בחירת גבאי לקהילה – כל אלה היו עניינים פנים-עיירותיים טהורים ולא חרגו מגבולות הקהילה המקומית. רק לתנועה החסידית היה קשר בינעירוני חברתי: החסידים של החצרות השונות – הטריסקאים, סטבעכווער (הסטבכים), הריזשינאים, הקארלינאים ואחרים, שהשטיבלעך הנפרדים שלהם ברחוב בית הכנסת שימשו להם מקום תפילה, הם כבר כן פיתחו פעילות חברתית שחרגה מהגבולות המקומיים של היישוב. הם נסעו אל הרבי שלהם ובדרך, או אצל הרבי, נפגשו עם חסידים מיישובים יהודיים אחרים, ונוצרו ביניהם קשרים בעניינים משותפים, הן כלכליים והן תרבותיים, ואלה התחזקו והלכו בתוך המעגל החסידי. תוך כדי כך נוצרו אצלם שינויים בסדרי התפילה, במנהגים וכן הלאה. כך התנהלו הדברים עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914.

השנים 1914 – 1918 קרעו את סדר החיים הממוסד של העולם כולו ובמילא גם את מנהגי החיים היהודיים. המוסר היהודי שהתבסס במשך דורות עבר משבר קשה ולאחר המלחמה היה קשה מאוד להקים מחדש את אוהלי ישראל סבא על יסודותיו הקודמים. תוך כדי תלאות החורבן, ההתקפות של כנופיות הפקר פראיות ופוגרומים של צבאות נסוגים, החל לפעום (באוכלוסייה היהודית של העיירה) דופק של חיים חברתיים חדשים, חיים שכבר היו להם קשרים משלהם עם יישובים יהודיים אחרים בפולין והעיקר – עם עיר המחוז הקרובה קובל.

התארגנה התנועה הציונית, התארגנה תנועת נוער של הצופים שכונתה "הצופה", נוסדו חוגים דרמטיים, התארגנה פעילות סיוע לטובת יתומים ונזקקים ובכל הפעילויות כבר ניכרו השפעות בולטות וסיוע ישיר מבחוץ, מהמרכז בוורשה ומהיישובים הקרובים, בעיקר מעיר המחוז קובל.

ככל שהתבססו החיים ברפובליקה הפולנית הצעירה (פולניה קיבלה מחדש את עצמאותה רק ב-1919), נעשו החיים החילוניים מאורגנים ובולטים יותר בקרב יהודי העיירה. הופיעו התארגנויות שונות, חברתיות, פוליטיות ותרבותיות, שרצו להשאיר את חותמן על הפעילות בעיירה. נוסד בנק עממי יהודי, שבא לעזרת הסוחר, החנווני הקטן ובעל המלאכה. החלו להתבדל התנועות הפוליטיות. הופיעו הציונים הכלליים, פועלי ציון, צעירי ציון, התאחדות, בונדיסטים וקומוניסטים. נוסדו תנועות תרבותיות שניהלו מלחמה אידיאולוגית בין לבין עצמן, כגון תנועות דוברי העברית והיידישיסטים. נוסדו שני בתי ספר – בית הספר של רשת "תרבות" ובית ספר יידי. נפתחה ספרייה עירונית, התארגנו אגודת בעלי מלאכה ואיגודים מקצועיים וכל הפעילות החברתית הזאת התנהלה בקשר הדוק בין העיירה ראטנע לעיר המחוז קובל. נציגים ושליחים הגיעו לראטנע עיירתנו מקובל כדי לשאת הרצאות, לארגן את העבודה באירגונים השונים. לעומת זאת נסעו מהעיירה לוועידות בעיר המחוז, זה מהבנק העממי, זה מוועדת היתומים, כאן מהקרן הקיימת לישראל וכאן מהאירגון הציוני, מ"החלוץ", "השומר" וכן הלאה וכן הלאה. לעיתים קרה שהעיירה פנתה לעיר המחוז בבקשת סיוע חברתי בנוגע לבעיות פנימיות בעיירה. כגון לקראת בחירות למועצת העיר, לקהילה. מספר רשימות מועמדים הופצו בעיירה והכל תמחו לדעת מי ינוצח על ידי מי. הציונים אירגנו אסיפות והביאו מקובל נואמים. בעלי המלאכה – נואמים משלהם והפרוגרסיבים משלהם.

בהזדמנות זו נעלה כמה אירועים כדי להחיות את הזכרון ולהציב מצבה לקבוצה של עסקנים חברתיים ופוליטיים מהדור הצעיר בקובל, שעמם יצא לנו לעמוד בקשרים חבריים הדוקים ולעסוק בעבודה החברתית ההדדית שנקשרה בין עיירתנו ראטנע ועיר המחוז קובל. היה זה נוער חסר מנוחה. ברובו הגדול הוא היה מהמעמד הבינוני, אבל הם שאפו לעולמות אחרים. בשום פנים לא הסכימו לסדר הקיים. רצו לקחת את גורל החברה, גורל העם, לידיהם עצמם. להיות פעילים ולהגיב על הכל בדינמיות, בביצועים, ולשזור את עצמם ואת חייהם שלהם בפעילות זאת. נוער זה היה השאור שבעיסה, השמרים שהתפחו את החיים החברתיים, נושאי התנועות המהפכניות הפעילות ששאפו להתוות את החיים היהודיים בקווים של הכרה עצמית. כאשר אני מדבר על תנועות מהפכניות, אינני מתכוון רק לתנועות שהיו קשורות עם המהפכה כמשמעה ועם סוציאליזם. אני מתכוון גם לאותן תנועות, אפילו לאומיות, שהכריזו מלחמה נגד הסטטוס קוו של חיינו היהודיים; אשר הכריזו על מלחמה נגד הקיבעון של הבורגנות ונגד האידיאולוגיה שלה "לתת לעניינים להתנהל מעצמם" ולקבל את המצב כגורל שאי אפשר ושלא צריך לעמוד נגדו. אני מתכוון לאותן תנועות דינמיות, סוציאליות, פוליטיות ותרבותיות, שקיבלו על עצמן לנהל מתוך הכרה שליחות מהפכנית, משימה לאומית בחיינו.

מנקודת ראות זו, גם הציונות היתה באופן כללי תנועה מהפכנית בחיינו. הרי היא רצתה לשנות מן היסוד את החיים היהודיים. אבל מכיוון שרוב תומכיה היו שמרנים שפעילותם בלתי גמישה, לא ביטאה את הרוח הדינמית ואחדות הדעות של הנוער ובמילא הלך הנוער בדרך משלו. הם, הנוער, הטמיעו את הגוון שלהם ברעיונות השולטים. אמנם הם היו קשורים עמוקות עם העם, עם מסורת הדורות, אבל לא מסורת שמרנית, אלא מסורת מתקדמת, שלבשה צורה ופשטה צורה. הקמת התנועות הפוליטיות כמו "החלוץ", "השומר", פועלי ציון, צעירי ציון, בונד וקומוניזם מצד אחד, והתנועות התרבותיות של העברית והאידישיזם מצד שני, היתה מבוססת על הרוח והרגש של הנוער, שכן תנועות אלה התכוונו באמת ובתמים לשנות את הגורל היהודי וביחד אתו את חייהם שלהם. הם נקשרו להגשמה עצמית, עשו מאמץ לבטא בחייהם כל מה שהטיפו להם וכל מה שהאמינו בו. הרעיונות שהעלו נועדו לא רק לאחרים אלא גם להם עצמם. מעין "וחי בהם".

הבה נזכיר חלק מאותו נוער (קובלאי) שהיתה לי היכרות הדוקה עמו בעת פעילותנו החברתית המשותפת. ואלה שמותיהם: **ליובא געלמאן (ליובה גלמן), אהרן ווערבא (ורבה), ישראל וואקסמאן (וקסמן), מאיר רייז, ביילע דאדיוק (בלה דודיק), ש. ספעקטאר (ספקטור), משה קופערבערג (קופרברג)** ואחרים. אומנם הקבוצה שעמה עמדתי בקשר היתה גדולה יותר ורבגונית יותר, אבל פירוט רב יותר לא יתרום לאיפיון ההערכה שלנו (של פעילותנו). משום כך אני מגביל את עצמי רק לקבוצה הקטנה הזאת, שחיי האישיים והחברתיים היו קשורים עימה באורח אינטימי יותר, והונעו באותו חוסר מנוחה כשלהם. עם כמה מהם נותרתי בקשר מכתבים אפילו כאשר הגורל נשא אותי ליבשת אמריקה. ועוד התנצלות: אם על מי מהם אני מדבר יותר מאשר על אחר, אין זה אומר שהשני חשוב פחות. להיפך, לגבי אישים חשובים, המוזכרים רק דרך אגב, היה צורך לספר הרבה מאוד, אבל כך הצטברו העובדות בזכרון וכך אני מוכרח לציין אותן.

הבה נלך לפי הסדר :

עם **ליובא געלמאן, אהרן ווערבא וישראל וואקסמאן** נפגשתי בתנועת "החלוץ". בשנים 1924 – 1926 נעשתה תנועה זו מאוד חזקה ופופולרית בוהלין. בכל עיר ועיירה צצו מעצמם סניפי "החלוץ", שמנו אלפי חברים וקלטו צעירים בשנות העשרים שלהם, שהחליטו להתנתק מחיי השיגרה שלהם, לעבור מייד לעבודה יצרנית ולקשור את גורלם בחיים הקיבוציים בארץ ישראל. מייד הוקמה שורה של חוות הכשרה בוהלין, שבהם כל אחד היה חייב לעבור מיבחן עצמי (לבדוק את עצמו), האם הוא מסוגל לבצע את המהפכה בחייו, האם הוא מתאים לעבודה פיזית, האם הוא יכול להכפיף את דרישותיו האינדיווידואליסטיות לטובת הקולקטיב וכן הלאה. היו מקומות הכשרה עירוניים, שבהם עסקו חברים בעבודות בית, חטבו עצים, סללו דרכים, בנו בתים ושכר עבודתם הוכנס לקופה הקולקטיבית שמימנה את כלכלת הקיבוץ. קיבוצים אורגנו גם במפעלים שונים, בעבודה חקלאית ובמחצבות. מספר החברים בהם הגיע לעיתים למאתיים ואף יותר. אחד הקיבוצים הגדולים בוהלין היה המחצבה של קליעסאווע (קלוסובה), לא הרחק מהעיר הוהלינית סארנע (סרנה). קיבוץ זה היה חשוב מכיוון שמספרם הרב של חברי אוכלוסייתו הצעירה הציב לפני הקיבוץ-שברך את כל הבעיות החיוניות שניצבו לפני קיבוץ נורמלי בארץ ישראל. הראשון מהקבוצה שעמו נפגשתי בעבודה החלוצית הזאת היה **אהרן ווערבא**. הוא היה אז אחד ממנהיגי תנועת החלוץ בוהלין. הוא היה חבר במועצת הגליל ונהג לנסוע לערים השונות כדי לארגן את העבודה, לגייס חברים להכשרה וגם לנהל מיבצעים לטובת ההכשרה והעלייה. זמן קצר לפני כן הוא חזר מחו"ל, שם נאלץ מסיבות כלכליות להפסיק את לימודיו. אבל בשום אופן לא רצה לקשור את גורלו עם המעמד הבינוני שאליו השתייכו הוריו, ובכל מאודו השליך את עצמו לפעילות בתנועת "החלוץ", בה רצה למצוא תיקון לחייו הפרטיים. הוא הגיע אלינו בראטנע בשליחות "החלוץ", כדי להגביר את הפעילות, לשאת מספר הרצאות לפני החברים ולערוך מיבצע התרמה לטובת התנועה. הוא עשה על כולנו רושם נעים. הרצאותיו היו מעניינות ומייד ניכר היה כי צעיר בן עשרים זה הוא מוכשר. ובאמת היה לו חוש חברתי, אנרגיה, אינטליגנציה וכישורים אירגוניים. בימים המעטים שבהם בילה אצלנו בעיירה הוא הכניס בדבריו ובשיריו אווירה חגיגית במסיבות החבריות, וגיבש את התנועה בעיירה. בעת ביקורו אצלנו בעיירה, כבר היה **אהרן ווערבא** לאחר תקופת הכשרה בקיבוץ קלוסובה, בו היה מנהל המזכירות והכין את עצמו לעלייה לארץ ישראל. והנה אירוע שני :

חול המועד פסח 1926. ועידה בקובל של כל אירגוני (סניפי) "החלוץ" בוהלין. הוועידה מתקיימת ב(רחוב) פאברייטשנע (פבריצ'נה) 5 (שם היה ממוקם גם "ה שומר הצעיר"). משתתפים בה נציגים של כל הערים והעיירות בוהלין, מכל האירגונים (הסניפים) ומכל הקיבוצים. הגיעו לוועידה נציג מהמרכז בוורשה, כל מזכירות הגליל ואורח מהקיבוצים בארץ ישראל – אברהם הארצפלד (אברהם הרצפלד יליד אוקראינה. ממיסדי מפלגת "אחדות העבודה" ובין יוזמי הקמת ההסתדרות הכללית. מוסמך לרבנות. כבר בצעירותו היה פעיל בתנועה הציונית הסוציאליסטית, ועקב כך נאסר על-ידי שלטונות הצאר הרוסי ונאלץ לגלות לסיביר ממנה הצליח להימלט. עם עלותו לארץ ישראל ב-1914 החל לעבוד כפועל חקלאי בפתח תקווה). בוועידה שוררת אווירה חגיגית. כל הנציגים מדווחים על העבודה האירגונית והתרבותית במקומותיהם. נבחרים מועמדים לקיבוצים שיישלחו להכשרה, והוועידה ננעלת בהרצאה נלהבת של א. הארצפלד.

בקרב הנציגים הרבים בולטת קבוצה סימפטית של חברים שנעשים קרובים ללב, וביניהם הקובלאים **ליובא געלמאן, ישראל וואקסמאן, באריא לעווין** ומכרנו הוותיק **אהרן ווערבא**, שאפף אותנו כל הזמן באהבה עמוקה ובידידות. קבוצה זו מקסימה אותי ברצינותה, בחברותא שלה, באינטליגנציה שלה, בשמחת החיים ובהתנהגותה הלבבית. הנה הם ניצבים לנגד עיני כעבור רבע מאה שנה, כמעט כמו חיים : **ליובא געלמאן**, נערה תמירה בת עשרים, בעלת הבעת פנים נבונה. היא אך עתה הגיעה מהעולם הגדול. בחוץ לארץ היא סיימה את הגימנסיה הרוסית והביאה עמה את כל המסורות הטובות והנאות של החינוך האירופי של פעם. נבונה, אינטליגנטית ורבת הצלחה. ובאיזו חביבות היא מתנהגת אל כל החברים והחברות שלה ואפילו אליי, הבחור'ל הפרובינציאלי בן ה-18 – 19, שזה עתה החל לערוך היכרות עם העולם הרחב.

והנה אנחנו נמצאים אצלה בבית. הבית מרוהט ברחבות. פסנתר נאה ניצב ליד ראי גדול וליובא מנגנת. בבית מכונסים חברים וחברות רבים מהסניף, ובמרכז כולם – ליובא. הכל מכבדים אותה. אפילו מתבדחים על חשבונם של מספר חברים, כי רק בגללה הצטרפו לאירגון. הוועידה עומדת כבר לפני נעילה. אצל ליובא בבית מתכנסת הנהלת הוועידה כדי לעבד את ההחלטות של הכינוס. אבל אני לא יכול להמתין להחלטות. זהו ערב חג ואני חייב לבוא לחג הביתה. אני נפרד מחברי החדשים שהכרתי בקובל. חבל לי וגם הם מצטערים על כך שהמיפגש היה כה קצר. אבל כאילו נגזר מגבוה, הצטלבו דרכינו פעמים רבות לאחר מכן. לא פעם אלא עשרות פעמים יצא לנו להיפגש אישית. שנים רבות לאחר מכן עמדנו בקשרי מכתבים, עברנו עליות וירידות, משברים והצלחות בחיינו ועכשיו, כעבור רבע מאה שנים, מתחשק לומר, כי זכרונם הבהיר נעוץ עמוק בלבי ובשעה זו, כשאני ניזכר בהם, אין אף מקרה שיכול להטיל צל על דמויותיהם הנהדרות. אבל הבה נמשיך לפי הסדר:

קיץ 1926. אנחנו כבר נמצאים בקיבוץ קלוסובה, במחצבה, לא הרחק מהעיר הגדולה בוהלין – סארנע. ביחד איתנו נמצא גם הקובלאי באריא (בוריה) לוויין, שעזב את הוריו העשירים ויצא גם הוא להכשרה בקיבוץ קלוסובה. יום אחד, כאשר היינו בעבודה במחצבה, מי באיסוף אבנים, מי בהטענתן ומי בניפוץ חצץ, הבחנו בקבוצה של חברים וחברות חדשים שזה אך הגיעו, מתקרבת אלינו. בקבוצה זו נמצאה גם מכתנתנו הוותיקה – ליובא געלמאן.

האם תוכל ליובא געלמאן לעשות אותה עבודה שעושים אנחנו, כל חברי הקיבוץ וחברותיו? התוכל בת המשפחה האמידה והעדינה לשטוף סירים ולבשל ארוחה? האם אצבעותיה שנועדו לנגינה בפסנתר יוכלו לחצוב אבנים ולנפץ לחצץ? – מחשבות אלה ואחרות עברו בליבי. מאחר שאני ביישן מטבעי, לא יכולתי להשתלב בחיי הקיבוץ ונותרתי בשוליהם. חברי מראטנע יצחק קאזאק [כעת בארגנטינה], שהגיע ביחד אתי, השתלב בסביבה כבר בימים הראשונים. כבר יש לו חברים קרובים שעמם הוא מבלה, משוחח, ואילו אני... לאחר השלמת כל מכסת עבודתי היומית, אני יושב באסיפות הלילות באוזניים קשובות ומקשיב לויכוחים על הבעיות השונות של החיים המשותפים, המשימות וההגשמה העצמית שדורשים חיי קיבוץ ונמנע ככל האפשר מלהשתתף בדיון. בימים הראשונים נהגתי להיות אסיר תודה לחברים, אשר תרמו לי מעט תשומת לב. אבל אני, מצידי, עשיתי מאמץ לא לתת אמון רב מדי באחרים, לא לקשור עימם ידידות עמוקה, כדי שלאחר מכן לא אסבול אכזבה. סביב ליובא געלמאן היתה המולה. כבר באסיפות הראשונות היא גילתה את שונותה, את גדלותה ואת האינטליגנציה שבה התברכה יותר מכל האחרים. הכל חיפשו את ידידותה, כי היא באמת הצטיינה במשהו שהבליט אותה מסביבתה. תבונתה ההגיונית הבהירה ויכולת הניתוח שלה לגבי כל שאלה, והעיקר גישתה לאנשים והבנתה לכל, הביאה לה הרבה חברים, שנשאו מביטתם לעברה ואהבוה. אבל מאהבותיה לא היתה לה נחת גדולה, כי מספר מכבדיה היה גדול והלב האנושי הרי אינו יכול לאהוב יותר מאשר אחד. זמן רב לאחר מכן נהגה לבקש ממני עצה: "באיאן, מה עושים? יש לי שוב אסון חדש. בערעז כבר גם כן הצהיר לפני על אהבתו אלי. הוא פשוט בכה לפני!" עצה לא הייתי צריך לתת לה, כי היה לה ראש טוב והיא ידעה היטב כיצד להשתמש בתבונה מכל מצב קשה. עד מהרה הייתי גם אני צריך לדאוג לעצמי, הצטרכתי למצוא עצה בעצמי איך לא ליפול ברשת דומה ולאחר מכן לסבול מאכזבה. אבל הימים הראשונים בידידותנו היו מרוחקים. לא, חס ושלום שהיא היתה אשמה בכך, אלא דווקא בגללי.

היו אלה השבועות הראשונים לשהותנו בקיבוץ. יום אחד בא אלי באריא לוויין הקובלאי, כשהוא מודאג מאוד: "אתם יודעים (הפנייה בגוף שלישי מיועדת לאות כבוד), באיאן, יש לי אליכם בקשה; ליובע געלמאן קיבלה חום. ידיה מכוסות בועות ופצעונים והיא לא יכולה בשום אופן ללכת מחר לעבודה. ביקשתי ממנה שתישאיר בבית כמה ימים, אבל בשום פנים אני לא מצליח! אולי אתם תצליחו!" "אני?" קראתי בתמיהה.

אבל גם אני לא הצלחתי בכך. ליובע געלמאן לא הסכימה בשום פנים לעזוב את מקומה בין מנפצי האבנים לחצץ. היא לא הסכימה אפילו לעבור זמנית לעבודה קלה יותר. הרי היא הגיעה כדי להוכיח את עצמה, לבחון את עצמה, האם תוכל לבצע את המהפכה בחייה. היא היתה מוכנה ללכת לקידוש השם למען אמונתה החדשה, למען הדת החדשה שלה, "דת העבודה", שא. הרצפלד לימד אותנו אודותיה. והיא אכן עמדה בניסיון.

ולא רק היא. מאות חברים וחברות ווהליניים מ"החלוץ" ו"השומר" נשכו את שפתותיהם ממש כמותה ולא הסכימו לעזוב את עבודתם עד שזכו בה להארה. הם החניקו בתכם פנימה את כל חיבוטי הנשמה, כל המנהגים האינדיווידואליים-רוחניים, כל הרגשות והתחושות, ובמסירות נפש שקעו בעבודה, עד שעברו

לעולם רוחני אחר, עד שמצאו בעבודה הפשוטה מתיקות קדושה, וירדו לשורשי הקצב והמוסיקה של החיים.
תהא איפוא **ליובא געלמאן**, האינטליגנטית הקובלאית, לנציגתם.

והנה הגיע **אהרון ווערבא** להיפרד מקלוסובה, לפני עלייתו לארץ ישראל. הוא ביקש להעביר את המזכירות של הקיבוץ לידיו של איש אמונו. ביחד איתו הגיע גם ח' (חבר) בראגניסקי מהמרכז. אסיפה כללית. מועלים כמה נושאים שוטפים של חיי הקיבוץ: המצב הכלכלי, הכשרה, מקומות עבודה לחברים חדשים, חיי השיתוף ו... בחירות להנהגה חדשה של הקיבוץ: מנהל עבודה – חבר אהרון הנדלמן, מנהל הפסקה(?) – ח' **באריא לוויין**. על מינוי אדם לתפקיד המזכיר, שנועד להיות גם המנהל התרבותי, מנחה העבודה התרבותית והאידיאולוג של הקיבוץ, משתלהב ויכוח לוהט. יש מספר מועמדים שבמשך הזמן הקצר של קיום הקיבוץ, התבלטו והגיעו לשורות הראשונות. חברים עם אינטליגנציה, עם כישורים ארגוניים, עם כשרון דיבור, וכבר יש להם תומכים לא מעטים בין קרוב למאתיים החברים והחברות בקיבוץ.

חבר **אהרון ווערבא** נוטל את רשות הדיבור. לדעתו, המועמד המתאים ביותר לתפקיד אינו אחר מאשר כותב שורות אלה. הכל מוחים: "הרי עדיין איננו מכירים אותו!" "במשך השבועיים שח' באיאן נמצא בינינו לא ראינו שום דבר מקורי יוצא ממנו"; "הוא יותר מדי אינדיבידואליסט, מסתגר, כלל לא כפי שמתאים לחבר בקולקטיב". אני עצמי נוטל את רשות הדיבור ומבקש להסיר את מועמדותי. אבל חבר **ווערבא** נותר נעול על העניין. אינני יודע עצמי מדוע: וכי מה הוא רואה בי? הוא נוטל שוב את רשות הדיבור ומשמיע איפיון מעניין שלי. הוא מספר עלי דברים, שאפילו לי עצמי הם חדשים. הוא מעלה אפופיאה שלמה על כישורי הארגוניים בעבודה בסניף "החלוצ" בעיירה שלי, על העבודה התרבותית שניהלנו בהצלחה ולבסוף זרק את מילת המחץ: "כך ממליץ מרכז "החלוצ"!" בעקבות דבריו מורגש שינוי חיובי בין החברים לטובת מועמדותי. הכל מרימים את ידם למעני. הכל סובבים אותי ומברכים אותי. בבת אחת רכשתי אני, הבודד, מלא ההיסוסים, כל כך הרבה חברים, ודבריי הביישניים זכו להערכה מוחלטת בעיני הכל.

במשך 11 החודשים שיצא לי להיות בקיבוץ קלוסובה, שקעתי רובי ככולי בחייהם של החברים. זכיתי בהרבה חברים, והעיקר – בידידותם של בני הקבוצה הקובלאית ובתוכם החברה **ליובע געלמאן**. לאותם ימים שייכת גם חברותי העמוקה עם החבר **ישראל וואקסמאן**. ח' ואקסמאן היה כל אותו הזמן בהכשרה בקיבוץ ווהליני אחר. נהגנו כל הזמן לשלוח זה לזה דרישות שלום והתאמצנו לעמוד בקשר ולהיוודע על העבודה בשני הקיבוצים. רק לקראת סיומם של 11 חודשי ההכשרה, יצא לנו שוב להיפגש פנים אל פנים וידידותנו נקשרה ביתר חוזקה. היה זה באסיפה כללית של כל הקיבוצניקים שאושרו לעלייה. הוועידה התקיימה בקיבוץ קלוסובה. חבר **וואקסמאן**, חבר בעל לב פתוח ונאמן, נעשה מייד איש סודי ואנחנו הבענו זה לפני זה את הספקות שהסתתרו בליבותינו. הוא חש בחוסר השלווה אצלי ואני חשתי באותו חוסר שלווה אצלו. שנינו לא היינו מרוצים לגמרי מאידיאת הקיבוץ שהכתיבה למעשה בידוד מוחלט מחיי החברה הכלליים ומהמאבק הסוציאלי הכללי: קבוצת יחידים שהתבדלה מהכלל, יצרה לעצמה קולקטיב ולא רצתה לדעת משום דבר אחר. האין זה אגואיזם של כת בעלת זכויות מיוחדות? ומה יהיה עם המאבק הכללי נגד הדיכוי והניצול שהסוציאליסטים מנהלים בכל רחבי תבל? האם יכולים אנו, האם מותר לנו לנקוט כלפיו עמדה ניטראלית צמחונית כזאת? בחוסר השקט שלנו הדבקנו גם חברים וחברות אחרים. אני זוכר בדיוק כאילו היה זה היום, את הוויכוחים הסוערים, את ההגנה על עקרונותינו, על מה שצריך להיות למעשה הקיבוץ. אנחנו ניצחנו. האסיפה הכללית של כל אלה שאושרו לעלייה קיבלה בין שאר החלטות האחרות גם את ההגדרה התיאורטית הבסיסית שלנו לגבי הקיבוץ:

"הקיבוץ חייב להיות המעבדה החברתית בקנה מידה קטן, שצריכה להכין את המנהיגים הרוחניים של הקולקטיב הקטן, כדי שבבוא העת של המהפכה החברתית הגדולה, יוכלו להתמוזג בכלכלה של העולם הגדול".

- עולם האמונה, לאן נעלמת?

האסיפה הכללית בחרה לוועד הפועל של העלייה את החברים **ליובא געלמאן**, **ישראל וואקסמאן**, וכותב שורות אלה. למרכז העלייה נבחרה קובל.

אבל העלייה לארץ ישראל התנהלה בצעדים איטיים. המצב הכלכלי הקשה של החברים, שפשוט לא היה להם כסף להוצאות הדרך, ובנוסף לכך המשבר בארץ ישראל, עיכבו את תהליך העלייה והדברים הגיעו לכלל משבר רעיוני.

במצב זה העמיקו הספקות הקלים שהיו בקיבוצים. הועלו טענות שעינו את המוחות: התנועה החלוצית, הקיבוצים, מבודדים את עצמם מהתנועה הסוציאליסטית הכללית בארץ (בפולין) ומכל משימותיה ומטרותיה הסוציאליות. כאשר עובדי מפעל שובתים בדרישה להעלאת משכורת או נגד אי צדק סוציאלי אחר, הקיבוצים החלוציים אינם מגלים סולידריות כלפיהם, אלא להיפך, הקיבוצים תופסים את מקומות העבודה ונעשים מפרי שביתה.

מצד שני החלו לצוץ טענות אחרות:

תנועת "החלוץ" עם הדחף המהפכני שלה, ממיתה אצל חבריה את הקשר האינטימי עם אבא ואמא שלהם ובמילא עם העם בגלות; ילדים מביטים בהוריהם בהתנשאות, בחשד ואי אמון. התנועה החלוצית, על ידי תפקידה הלאומי ועם תרבות העבודה העברית מגלמת בעצמה את שלילת החיים היהודיים הקיימים, חיי הגלות ובמילא מעוררת אצל הנוער תחושת התבדלות וזרות כלפי הוריהם, הנשאים של עצם חיי הגלות הללו, שהם חייבים בעל כורחם לנהל על אפס ועל חמתם של העמים הריאקציונרים-אנטישמיים, שרוצים לחסלם.

חשנו, כי על ידי הברחה מהחזית ושליחת אורח חיי הורינו, אין אנו עושים טוב לעמנו. הבנו כי חייבים למצוא איזו סינתזה בתיאוריה רוחנית, שתתייבב עם פניה לחיי הציבור היהודי ולתרבות העממית שלו.

לחזור אל העם, לחזק את עמדותינו, להתקשר עם שפתנו ותרבותנו – זה היה הפתרון שמצאנו.

וגיבורינו נוטלים זאת על עצמם מרצון ושוב כהגשמה עצמית. בינתיים נמנעים מנסיעה לארץ ישראל וצוללים ברוח חדשה ובאמונה בעבודת העם הזאת.

לאהרון ווערבא, שחזר מארץ ישראל, **ישראל וואקסמאן**, **ליובא געלמאן** נוספו **ספעקטאר (ספקטור)**, מורה בבית הספר המקצועי "אורט", **משה קופערבערג (קופרברג)**, בחור מוכשר שכותב מאמרים ספרותיים, **מאיר רייז, ע. פיגעלמאן** – מורים בגימנסיה תרבות בקובל, וכותב שורות אלה.

מטרת הקבוצה היא לתמוך בתנועה היידישיסטית ולפתח עבודה תרבותית יהודית בערים ובעיירות בוהלין. מקימים בתי ספר יידיים, ספריות בכל היישובים שבהם מתאפשר הדבר, נעשים בעצמנו מורים בבתי הספר. בונים שבועון משלנו ונוסעים לעבודת תעמולה לטובת התנועה היידישיסטית ברחבי העיירות השונות של ווהלין, ומביאים אישים שיחזקו את העבודה ויוסיפו לה חשיבות.

בין המרצים שהבאנו אז לקובל, ראטנע וערים אחרות, היו פרץ מארקיש, זרובבל ואחרים.

מאותו זמן אני זוכר ביקור שלנו, מאיר רייז וכותב שורות אלה, בעיירה מאצייב – מרחק כשעתיים נסיעה ברכבת מקובל – כדי לדון שם בחשיבות של הקמת בתי ספר יהודיים.

בקובל הוקם בית ספר יהודי, שבין מוריו התחילו לעבוד **אהרון ווערבא וע. פיגעלמאן**, שעזבו את עבודתו בגימנסיה "תרבות". אצלנו בראטנע מארגנים בית ספר יהודי, שכותב שורות אלה היה בין מוריו. ישראל וואקסמאן ומ. טאבאטשניק נוסעים לעבוד בבתי ספר יהודיים בקצוות פולין. **ליובא געלמאן** נוסעת אל בית הספר המיוחד של ד"ר יאנוש קורצ'ק בוורשה, כדי לעבור קורס פדגוגי, ונעשית מורה בבית הספר העממי היהודי בבריסק.

מבחינה גיאוגרפית אומנם אנחנו מפוזרים, אבל בכל זאת מאחדת אותנו האידיאה המשותפת של התרבות היהודית ושל העבודה למענה. אנחנו נמצאים כל הזמן בקשרי מכתבים ובחופשות מרעננים את הידידות על ידי מפגשים משותפים.

באותה תקופה מתחילים להיקרע חוטי המפגשים האינטימיים, אבל לא, חלילה, של הידידות שאנו חשים זה אל זה.

ממשלת פולין הלאומנית-ריאקציונרית מתחילה לפעול ביד קשה נגד הפעילות הסוציאליטית, התרבותית והחינוכית של החוגים היידישיסטיים. פוסלים מיבנים לבתי הספר היהודיים, סוגרים בתי ספר יהודיים קיימים בתיירות שונים וגם ללא כל תירוץ, ומתחילים להפחיד את המורים היהודיים, עובדי מינהל ומנהיגים מקצועיים. נעשה קשה יותר ויותר לנהל כל פעילות תרבותית שהיא בוהלין. **אהרון ווערבא** נסע לוורשה ונעשה שם איש מנגנון באיגודים המקצועיים של פועלי ציון שמאל. **ליובא געלמאן** היתה מוכרחה לעבוד כל הזמן בבתי ספר יהודיים ובבתי ילדים, הרחק מעיר מולדתה. כך היה גם עם י. **וואקסמאן**. לבסוף נשללה ממנו הזכות לעבוד כמורה. מאחר שנחשב ללא כשר מבחינה פוליטית, נאלץ לעקור מפולין והוא נמלט לברית המועצות.

הבה נספר בהזדמנות זאת על פגישתנו האחרונה:

סתיו 1929. הפציפיקציה (השקטה, הרגעה) [מלה יפה למעשים ברוטאליים] באזורי המזרח בפולין מתנהלת ביד נוראה של המיגננה הפולנית (מפני הקומוניזם והסוציאליזם). טרור והפחדה מופעלים ללא בושח כלפי כל

התנועות המקצועיות והלאומיות-תרבותיות של המיעוטים. המוני עובדים, איכרים ואנשי האינטליגנציה נעצרים. מי שרק נופל עליו חשד, כי יש לו סימפטיה לסוציאליזם, מושלך למשך שנים אל בתי הכלא הפולניים. סוכנים בשכר של השלטון הפולני עוברים על פני הכפרים, הערים והעיירות ולוכדים קרבנות חדשים שהשלטונות מצאו דרכים לסחוט מהם וידויים על חטאים שהם אפילו לא חשבו עליהם. בין השאר פועלים השלטונות גם נגד התנועות התרבותיות בוהלין. בתי הספר היהודיים בוהלין נסגרים. הספריות ננעלות ומוחרמות ומתחילים לפעול נגד פעילי התרבות: "הם קומוניסטים בסתר!" (טוענים השלטונות) וביום שישי סתווי אחד בערב פתחו במסע מאורגן היטב של מעצרים המוניים בכל הכפרים, הערים והעיירות של מחוז קובל. כל העצירים הובאו בשבת בבוקר לכלא הקובלאי, לחקירה. גם אצלנו בעיירה נערך מבצע מעצרים באותו לילה, וכל העצירים באזורנו נעצרו, וביניהם גם כותב שורות אלה. בחדרי החקירה של הכלא התקיימה פגישתי האחרונה עם חברי **ישראל וואקסמאן**. שם נפגשתי גם עם מכרים רבים אחרים שלי, מהתנועה הפרוגרסיבית והסוציאליסטית של קובל וסביבותיה, שגילו כוח עמידה רוחנית גדול כלפי המדכאים המפלצתיים. שם נפגשתי גם עם דודו של ישראל וואקסמאן, **חיים גרינבערג**, מנהל הבנק העממי היהודי, עסקן ציוני ונשיא הקרן הקיימת לישראל. כיצד זה מגיע עסקן ציוני קובלאי לכלא ביחד עם סוציאליסטים, קומוניסטים ופעילי תרבות יהודית?

זהו סיפור מסקרן ומן הראוי לספרו כאן:

כאשר עצרו את אחיינו **וואקסמאן**, ערכו חיפוש בביתו ומצאו שם שורה ארוכה של ספרים סוציאליסטיים בלתי חוקיים. כדי שלא להכביד עוד יותר על מצבו של האחין, נטל **חיים גרינבערג** על עצמו את האשמה. הוא טען, כי ספרות זו שלו וכי הוא רכש אותה כדי שיהיה לו מושג, כאדם אינטליגנטי, מה אומרות על עצמן התנועות הסוציאליסטיות הללו. משום כך עצרו אותו ביחד עם אחיינו. מובן מאליו שהיה זה צעד אנושי נאה, אפילו מעשה של הקרבה עצמית, ובלבד שהאחין יינצל, למרות שמבחינה אידיאולוגית היו השניים אויבים.

כמה ימים בילינו אז בתנאים בלתי אנושיים ובלתי היגייניים, בין חוקרים שהתנהגו כחיות ושומרים ברוטאליים, שבאופן וולגארי ומגעיל התאכזרו לעצירים. עינויים מכל המינים, שלא רק פגעו גופנית, אלא גם נפשית, הופעלו על ידי החוקרים – שומרי החוק והמוסר של "הרפובליקה הדמוקרטית" הפולנית – נגד קרבנותיהם, העצירים. אבל הסוף היה שרק חלק מן העצירים נשלח לכלא הקובלאי הגדול. את כל השאר נאלצו לשחרר מחוסר ראיות מספיקות. גם **ישראל וואקסמאן** שוחרר, אבל הוא נאלץ לברוח מפולין, כי סוכני המגננה ריגלו אחרי כל צעד ושעל שלו. הוא הברית את עצמו אל מעבר לגבול ונמלט לברית המועצות. **י. וואקסמאן** נותק מאיתנו לגמרי. אבל כל הזמן התחשק מאוד לדעת מה עלה בגורלו של חברי זה. רק בפברואר 1951 קיבלתי באמצעות חברה שלי, מורה בבית הספר היהודי במונטריאול, שעברה את כל הגיהנום של מלחמת העולם האחרונה (השניה) על הגירושים, הנדודים והעינויים, את דרישת השלום המסקרנת הבאה:

"נפגשתי עם חברכם **וואקסמאן** ועם משפחתו בקווקז ב-1942. אולי ידוע לכם שהוא נשא לאשה סמינריסטית, רחל פרידמאן. הם חיו בקרים עד פרוץ המלחמה. היא היתה מורה והוא היה זואולוג. מבחינה חומרית הם חיו טוב. היו להם שתי ילדות יפות. כאשר נפגשתי איתם סיפרה לי (אשתו), כי (בתקופת הטיהורים הגדולים בברית המועצות) ב-1937 עצרו אותו, אבל הודות למקרה מוצלח הוא שוחרר כעבור שנה. פגישתו אתי היתה קרירה, מסויגת. הבנתי את ההסתייגות הזאת, כי היא אופיינית מאוד לכל אזרח רוסי שאינו רוצה ליצור ידידות עם אזרח זר. נהגתי לבוא אליהם לעתים תכופות. עבדתי ביחד איתה בבית ספר. לאחר מכן גייסו אותו לצבא. בסתיו של אותה שנה היינו מוכרחים להימלט מקווקז (בגלל התקרבות הגרמנים) ומאז אינני יודעת עליהם דבר."

גם אני כבר לא יכולתי להמשיך לשהות בעיירת ריגור, והחלטתי לצאת לעולם הגדול. נסעתי לוויילנה כדי לסיים שם את לימודי, לקבל תעודת הוראה כמורה יהודי ולהתמסר סופית לפעילות תרבותית יהודית. בסמינריון למורים בו למדתי, נפגשתי עם הרבה צעירים קובלאים, מרוגשים, מאמינים, שלא חששו מהתנאים הקשים והטילו עצמם לעבודה סוציאלית לטובת עמם. ומכיוון שאין טעם רק בהזכרת שמות, אוציא מתוכם רק שם של קובלאית שעמה היו לי קשרים קרובים בעת שהותי בוויילנה. זוהי חברתי **ביילע דאדיוק**. אביה, **משה דאדיוק**, שבזכות בתו הכרתיו לאחר מכן בשווייץ לקובל, היה אדם מעניין וסימפטי מאוד. הוא היה רחוק מאוד מהיהודים של ימות החול, שהיו שקועים בראשם וברובם בעניינים חומריים. יהודי

משכיל ובכל זאת בעל עניין רב בחיים היהודיים המודרניים. היה קורא רבות ספרות עברית ויידיית והיה משוחח בהרחבה על ענייני תורה. ביתם של הדאדיוקים היה מקבל אורחים ברצון והיה פתוח לכל. משה דאדיוק נתן לבתו חינוך חילוני. לאחר שסיימה את הגימנסיה הפולנית בקובל, נסעה לוילנה, שם נרשמה לפקולטה ללימודים הומניים, אותה סיימה בהצטיינות. מטבעה כאדם מוכשר וחביב, חיפשה אפיק רוחני לחייה הרעיוניים ובכל ליבה ומאודה השליכה עצמה לחוג האידיאליסטי שנוסד אז סביב כתב העת "פרייע שריפטן" (כתבים חופשיים), שעורכו היה ד"ר יצחק נחמן שטיינבערג. חוג זה עסק בשורה של נושאים פילוסופיים וספרותיים ועשה מאמץ לעצב אידיאה שתתאים לדורנו, אבל תהיה מבוססת על המסורות של נביאינו, הלוחמים הסוציאליים והסוציאליזם האתי המודרני בן זמננו. ביילקע דאדיוק ובעלה, ראובן ליכטשטיין, מורה בעל אישיות נאה ואתית, סופר וחוקר מטעם ייווא (המכון המדעי של שפת היידיש, שמרכזו בארה"ב), היו הרוח החיה בחוג הזה. השתייכו לחוג הזה קבוצה של מורים יהודיים אידיאליסטיים, נוער לומד, סופרים ואמנים צעירים, שלאחר מכן זכו לפרסום בפולין. בחוג זה נפגשתי עם ביילע דאדיוק ונעשינו ידידים קרובים. בהשפעת הסביבה האידיאליסטית הזאת, החלה ביילע דאדיוק לעבוד בבתי הספר היהודיים והשקיעה בכך את היפה והטוב שבנשמתה האצילה. מלבד בית הספר והעבודה החברתית, עסקו ביילע דאדיוק ובעלה, ראובן ליכטשטיין, בעבודה ספרותית. בין עבודותיהם החשובות ראוי לציין את תרגומם ליידיש של העבודה הפסיכולוגית של אלפרד אדלר, "משמעות החיים", שיצאה לאור בהוצאת "טאמאר" (טומו) בוילנה. אנשים לדוגמה וזוג לדוגמה הם היו. הכל אהבו את ביילקע דאדיוק והכל כיבדו אותה. האסון הגדול שפגע בעמנו לא החמיץ את האנשים היפים הנהדרים ועל כך בוכה הלב ואינו מוכן לקבל כל נחמה.

קובל, עיר המחוז שלי, את נתת לעולם היהודי את חולמייד, את האידיאליסטים שלך, את לוחמייד שהיפרו את חיינו וייפו אותם בסביבת החולין הברוטאלית. לו יהיו שורות אלה שלי, שמתארות רק חוג מוגבל, ביטוי עמוק של כבוד, תשומת לב ואהבה לא רק לאלה שהזכרו כאן, אלא גם לכל האידיאליסטים, החולמים והלוחמים מכל השכבות של החיים היהודיים, שלא הזכרו כאן, ויהי זיכרונם הנהדר לעמוד האש, שיאיר את עמנו ואת חייו לעתיד במשך הדורות.

מכסיקו, ה-29 במאי 1951

הרחוב הראשי של ראטנה. המטיילים על המדרכה הם ראש העיר וחבר מועצת העירייה היהודי ישראל יצחק באיון.

חורף 1934 ברטנה

זרובבל (ממנהיגי מפלגת פועלי ציון שמאל בא"י) בביקור ברטנה

קייטנת היתומים של חברת דאגה ליתומים בראטנה, קיץ 1928.

ארגון "החלוץ" ברטנה, שנת 1925

קבוצת חלוצים מוהלין שעלייתם ארצה אושרה. ביניהם, הקובלאים ליובה גלמן וישראל ווקסמן. רובנה, 1936.

